

Wojciech Zawadzki

Parafia Kończewice w świetle XIX- i XX- wiecznych protokołów wizytacyjnych

Studia Elbląskie 10, 47-78

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PARAFIA KOŃCZEWICE W ŚWIETLE XIX- i XX-WIECZNYCH PROTOKOŁÓW WIZYTACYJNYCH

I. WSTĘP

Protokoły wizytacyjne parafii katolickich są pierwszorzędym źródłem badawczym dla historyków. Dają one dużo wiedzy o sytuacji materialnej i kondycji duchowej parafii. Opisują też lokalne zwyczaje, relacje międzywyznaniowe, obsadę duszpasterską i liturgię. Dzięki cyklicznie powtarzanym wizytacjom można dokonywać analiz porównawczych w obrębie jednej parafii, dekanatów, diecezji, lub nawet całych regionów.

Protokoły wizytacyjne parafii katolickich w dawnych Prusach Królewskich, do końca XVIII wieku, doczekały się już licznych opracowań. Korzystało z nich wielu badaczy. Ponadto, już od dawna są one skatalogowane, opisane i udostępnione fachowcom. Nieco gorzej przedstawia się sytuacja w odniesieniu do protokołów wizytacyjnych z XIX wieku i początku XX wieku. Jeszcze do niedawna wiele z nich zalegało w szafach lub na strychach plebanii, a dostęp do nich był bardzo utrudniony. Ponadto historyczna bliskość XIX wieku nie zachęcała historyków do zajmowania się tym okresem. Teraz to się zmienia.

Nadal słabo poznane są kościelne dzieje Żuław Malborskich i Powiśla w XIX wieku. Sporo nowych wiadomości o parafiach na tym terenie zawarł w swej publikacji ks. prof. Jan Wiśniewski¹. Opisano także miejscowych katolickich duszpasterzy². Jednak zupełnie nowe możliwości badawcze otwierają zasoby Archiwum Diecezji Elbląskiej. Zebrano tam i częściowo już usystematyzowano archiwa parafialne wielu żuławskich i powiślańskich kościołów. Na tej bazie powstało już sporo artykułów, w tym poświęcony religijnym dziejom parafii w Mątowach Wielkich w świetle protokołów wizytacyjnych³. Niniejszy artykuł,

* Ks. dr Wojciech Zawadzki, ur. 1967 r. Od 1998 r. dyrektor Archiwum Diecezji Elbląskiej. Wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Elbląskiej. Autor wielu publikacji naukowych poświęconych religijności Prus.

¹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*, Elbląg 1999.

² W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000.

³ Tenże, *Parafia Mątowy Wielkie w świetle XIX- i XX-wiecznych protokołów wizytacyjnych*, w: SE 4 (2002), s. 25–54.

również wykorzystujący protokoły, przybliży historię sąsiedniej parafii katolickiej, w Kończewicach, w XIX i XX wieku.

Kończewickie protokoły wizytacyjne do 1821 roku, czyli wydania bulli *De salute animarum*, przechowywane są w Archiwum Diecezji Pelplińskiej⁴. Pierwsza wizytacja w ramach diecezji warmińskiej odbyła się 4 października 1821 roku. Protokół przechowywany jest w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie⁵. W Archiwum Archidiecezji Gdańskiej można znaleźć protokoły wizytacyjne parafii na Żuławach Malborskich, które po 1925 roku znalazły się w granicach diecezji gdańskiej. Najwięcej jednak tych dokumentów przechowuje Archiwum Diecezji Elbląskiej. Ocalały protokoły z lat: 1833, 1835, 1841–1845, 1847–1851, 1858, 1881, 1887, 1892, 1897, 1903, 1908, 1914, 1921, 1940⁶.

II. TEREN i MIESZKAŃCY PARAFII KOŃCZEWICKIEJ

Wieś parafialna Kończewice (niem. Kunzendorf) znajduje się w powiecie malborskim na terenie województwa pomorskiego, na Żuławach Malborskich w rozwidleniu Wisły i Nogaty. Naturalną zachodnią granicę parafii kończewickiej stanowiła zawsze Wisła. Od utworzenia na tym terenie w XIII wieku administracji kościelnej aż do 1525 roku, parafia należała do diecezji pomezkańskiej. W wyniku sekularyzacji tej diecezji w XVI wieku, Kończewice znalazły się pod jurysdykcją biskupów chełmińskich, w ramach oficjalatu pomezkańskiego. W 1821 roku, mocą bulli *De salute animarum*, władzę kościelną na tym terenie przejęli biskupi warmińscy. W latach 1925–1992 parafia ta należała do diecezji gdańskiej.

Najbliższe sąsiednie placówki duszpasterskie znajdowały się w: Mątowach Wielkich (niem. Gross Montau) 6 km, Miłoradzu (niem. Milenz) 9,5 km, Lich-

⁴ Fragmentaryczny odpis protokołu z 1817 roku; por. ADEg, AP 1 Kończewice, s. 96v–97v. Ponadto odpisy XVII- i XVIII-wiecznych wizytacji zamieszczano w księgach metrykalnych.

⁵ Por. AAWO, AB B 93. W tym samym archiwum znajdują się protokoły z 26 czerwca 1843 (AB, B 173), 27 maja 1846 (AB, B 173) i 20 lipca 1858 (AB, B 174).

⁶ Kończewickie protokoły wizytacyjne w ADEg według czasu powstania, autorstwa i sygnatury: 14 października 1833, ks. Ludwik Litzbarski (AP Kończewice 30); 21 października 1835, brak danych, (AP Kończewice 36); 24 czerwca 1841, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Józef Korczykowski (AP Kończewice 47); 22 czerwca 1842, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 51); 26 czerwca 1843, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 60); 27 czerwca 1844, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 65); 21 lipca 1845, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 69); 14 czerwca 1847, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 78); 7 czerwca 1848, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 81); 2 lipca 1849, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 82); 17 lipca 1850, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 84); 7 lipca 1851, ks. Ludwik Nicolai i dziekan ks. Michał Palmowski (AP Kończewice 86); 20 lipca 1858, ks. Ludwik Nicolai i kanonik ks. Walenty Blockhagen (AP Kończewice 93); 31 maja 1881, brak danych (AP Kończewice 137); 10 czerwca 1887, brak danych (AP Kończewice 137); 1 lipca 1892, ks. Józef Knorr (AP Kończewice 137); 12 września 1897, ks. Józef Knorr (AP Kończewice 137); 1903, ks. Gustaw Krause (AP Kończewice 137); 1908, ks. Gustaw Krause (AP Kończewice 137); 1914, ks. Feliks Kowalski (AP Kończewice 137); 29 maja 1921, ks. Paweł Masiak (AP Kończewice 137); 9 września 1940, ks. Leon Reinhardt i dziekan ks. Hugon Klemens Panske (AP Kończewice 250).

nowach (niem. Gross Lichtenau) 9,5 km, Borętach (niem. Barendt) 11 km, Malborku (niem. Marienburg) 11 km i Tczewie 6 km. Parafia tczewska znajdowała się jednak na przeciwległym brzegu Wisły i już na terenie innej diecezji (do 1821 roku włocławskiej, potem chełmińskiej). Do 2. połowy XVI wieku samodzielna parafia istniała także w Bystrzu oddalonym od Kończewic o około 2 km⁷.

W granicach parafii, oprócz Kończewic, znajdowały się trzy wioski: Lisewo (niem. Liessau), Stara Wisła (niem. Altweichsel) i Szymankowo (niem. Simonsdorf). Do Szymankowa należały też Stogi (niem. Heubuden) i Kapustowo (niem. Treugenkohl). Przez kilkadziesiąt lat XIX wieku do parafii kończewickiej należało także Gnojewo (niem. Gnojau)⁸.

Wielki Mistrz Dietrich von Altenburg przyznał 29 czerwca 1338 roku Lamprechtowi prawo zajęcia wsi „Cunczendorff” z 63 łanami i 4 morgami ziemi lokowanej na prawie chełmińskim, z której 53 łany i 4 morgi obłożone były podatkiem dzierżawnym. Z biegiem lat wieś dokupiła kolejne łany ziemi. Pod koniec XIV wieku areał ziemi zwiększył się o 3 łany, a w 1446 roku kupione zostały ponownie 3 łany, należące od 1400 roku do sołtysa w Bystrzu. Jednak od początku XVI wieku ziemi należącej do Kończewic ubywało. W 1510 roku wieś dysponowała 52 łanami, a w 1772 roku już tylko 46 1/2 łanami. Na historii wioski zaważył w znacznym stopniu rok 1782, kiedy to wielki pożar zniszczył doszczętnie większość tamtejszych gospodarstw⁹.

Pierwsza wzmianka o kościele parafialnym w Kończewicach znajduje się w dokumencie z 1338 roku, w którym mowa jest także o uposażeniu miejscowego proboszcza w 4 łany ziemi. Kolejna informacja o świątyni pochodzi dopiero z 1607 roku. Protokół wizytacyjny z tego czasu wspomina, że w bardzo złym stanie był kościelny dach. W 1742 roku gruntownemu remontowi poddano grożącą zawaleniem wieżę¹⁰.

Więcej przekazów historycznych zachowało się o pobliskim Lisewie, które od roku 1604 stało się filią parafii w Kończewicach. Po raz pierwszy wieś została wymieniona w dokumencie z 29 maja 1316 roku, w którym wielki komtur Werner von Orselen przyznawał dwom braciom, Volprechtowi i Mikołajowi, wioskę wraz z 44 łanami ziemi lokowanej na prawie chełmińskim. Dokument wspomina także o nadaniu nieznaczonej ilości ziemi leżącej poza zewnętrznym wałem wiślanym na uposażenie dla osoby obsługującej przeprawę promową na Starej Wiśle. Przepuszczalnie wymieniona w piśmie Stara Wisła była bocznym ramieniem głównego koryta rzeki Wisły, które oddzielało się w kierunku wschodnim w okolicach Mątów Wielkich. Odnoga wiślana przepływała obok wsi Stara Wisła, opływała Lisewo od wschodu i kierowała się na północ. Prawdopodobnie już w XIV wieku zasypano odnogę rzeczną w pobliżu Mątów Wielkich przyczyniając się tym samym do wyschnięcia Starej Wisły. Tym samym zlikwidowano również przeprawę promową

⁷ Przejściowo, od 2. połowy XVI wieku do 1626 roku, Bystrze pozbawione własnego duszpasterza było placówką filialną parafii kończewickiej; por. ADEg, AP Kończewice 93, k. 1.

⁸ Tamże, k. 21v–22.

⁹ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, w: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen, Bd. IV, Marienburg*, Danzig 1919, s. 90.

¹⁰ Tamże, s. 90n.

na tej rzece. W 1369 roku wielki mistrz Winrich von Kniprode przyznał wsi Lisewo 22 morgi ziemi należącej dotąd do przeprawy promowej¹¹.

Usytuowanie Lisewa w miejscu najdogodniejszej przeprawy przez Wisłę w kierunku Tczewa, i dalej w kierunku Gdańska, miało w przeszłości swoje dobre i złe strony. Dnia 13 kwietnia 1455 podczas wojny trzynastoletniej wieś została spalona przez gdańszczan. W dniach 20–21 lipca 1626 roku Gustaw Adolf obozował we wsi i w okolicy z 6 tys. wojskiem przed przeprawą przez Wisłę i wkroczeniem do Tczewa. Można tylko przypuszczać jak wyglądała wieś po przejściu tak licznego wojska. Gustaw Adolf przybył po kilku latach ponownie do Lisewa, tym razem na dłużej, w dniach 11–18 czerwca 1629 roku. Od połowy wieku XIX nastąpił ogromny rozwój Lisewa. Przyczyniła się do tego budowa mostu w latach 50. i 80., rozwój przemysłu cukrowniczego i otwarcie w 1900 roku dworca kolei wąskotorowej. W ciągu 100 lat liczba mieszkańców wioski znacznie wzrosła, z 334 osób w 1817 roku do 1062 w 1910 roku¹².

Pierwszy przekaz historyczny o świątyni lisewskiej pochodzi z 1316 roku i wspomina o przypisaniu dwu spośród sześciu łanów ziemi znajdującej się na zewnętrznym wale wiślanym kościołowi w Lisewie. Nie jest natomiast pewne, czy kościół w Lisewie miał od początku swego własnego duszpasterza, czy też obsługiwany był przez kapłana z Lichnow. Dopiero dokumenty z 1562 i 1564 roku poświadczają zatrudnienie przy lisewskim kościele proboszcza, Jerzego Sagitariusa. Ważną informację wносił protokół wizytacyjny parafii lichnowskiej z 1637 roku, w którym zapisano, że wcześniej kościół w Lisewie był filią Lichnow. Trudności spowodowane brakiem kapłanów katolickich pod koniec XVI wieku sprawiły, że kościół w Lisewie musiał być obsługiwany przez sąsiednie parafie, najpierw Bystrze, następnie Lichnowy i Boręty. W 1604 roku kościół lisewski na trwałe stał się filią Kończewic¹³.

W latach 1818–1866 proboszczowie kończewiczcy roztaczali opiekę duszpasterską również nad katolikami w pobliskim Gnojewie. Sytuacja ta została wymuszona zagarnięciem tamtejszego kościoła katolickiego przez miejscowych protestantów. Było to wydarzenie bezprecedensowe w dziejach Żuław Malborskich i Powiśla i godne jest szerszego omówienia¹⁴.

Dnia 17 stycznia 1818 roku w godzinach popołudniowych nad Żuławami Malborskimi przeszła ogromna wichura. Spowodowała znaczne zniszczenia, w tym doszczętnie zrujnowała kościelną wieżę w Gnojewie wraz z trzema wiszącymi tam dzwonami. Michał Bedyński, proboszcz gnojewski, rozpoczął z własnych skromnych środków naprawę szkód. Koszt remontu przekraczał jednak możliwości finansowe małej parafii żuławskiej, dlatego zwrócił się o wsparcie finansowe do regencji w Gdańsku. Trudno dziś ustalić jednoznacznie jakie motywy kierowały gnojewskimi ewangelikami, ale w tym samym czasie wystąpili oni z pismem do

¹¹ Tamże, s. 142n.

¹² Tamże, s. 143.

¹³ Biblioteka Gdańska PAN, Ms 1247, k. 401, 404b; Schmid, s. 143nn.

¹⁴ Wydarzenia związane z zagarnięciem katolickiego kościoła w Gnojewie zostały przedstawione w: F. Fleischer, *Der Kirchenraub in Gnojau*, w: ZGAE 21 (1923), s. 236–248; Schmid, s. 55. Dokumenty archiwalne dotyczące zagarnięcia kościoła w ADEg, AP Kończewice 7.

władz w Gdańsku o oddanie im w użytkowanie kościoła katolickiego w Gnojewie. Ta zaskakująca prośba spotkała się z przychylnością urzędników, a Fryderyk Wilhelm III rozporządzeniem gabinetowym z 11 marca 1819 roku zatwierdził przekazanie gnojewskiej świątyni katolickiej miejscowym luteranom. Dnia 19 maja 1819 roku o fakcie tym został powiadomiony ksiądz Bedyński. Decyzję królewską, krzywdzącą miejscowych katolików, trzeba postrzegać w szerszym kontekście. Już od końca XVIII wieku król zabiegał o wprowadzenie symultanizacji kościelnej w państwie. Głównym echem odbiła się w 1798 roku próba budowy nowego kościoła luteranckiego w Świerkach. Wówczas idea symultanizacji poniosła porażkę, ale jak widać Fryderyk Wilhelm III jeszcze długo i różnymi sposobami starał się doprowadzić do sytuacji, by członkowie różnych wyznań chrześcijańskich modlili się we wspólnych świątyniach.

Próby obrony kościoła przez katolików świeckich i duchownych malborskich nie przyniosły rezultatów. Landrat malborski Hullmann przybył osobiście 7 września 1819 roku do Gnojewa, siłą odebrał klucze do świątyni, a po otwarciu kościoła nakazał przenieść katolickie paramenty liturgiczne do kościoła w Kończewicach. Niestety w tym czasie zabrakło także władzy kościelnej mogącej przeciwstawić się działaniom urzędników świeckich. Biskup chełmiński Franciszek Ksawery Rydzyński zmarł w 1814 roku i diecezja pozostawała bez rządcy aż do 1824 roku. Zresztą w wyniku bulli *De salute animarum* w roku 1821 Żuławy Malborskie, w tym także parafia gnojewska, zostały włączone do diecezji warmińskiej¹⁵.

Dopiero w 1848 roku wikariusz kończewicki, ks. Franciszek Englick rozpoczął oficjalne starania o odzyskanie kościoła w Gnojewie. Z wielkim zaangażowaniem zbierał podpisy katolickich mieszkańców Gnojewa i wysyłał wraz z petycjami do najwyższych władz państwowych w Berlinie. W wyniku tych działań w 1855 roku ministerstwo proponowało biskupowi warmińskiemu Geritzowi, by w kościele gnojewskim wprowadzić nabożeństwa symultaniczne. W praktyce jednak oznaczono to, że kościół pozostałby w rękach ewangelików, a miejscowi katolicy uzyskali- by prawo sprawowania w nim swych nabożeństw. Biskup warmiński odrzucił tę propozycję i starał się u władz państwowych o przywrócenie dawnych dotacji finansowych przysługujących katolickiej parafii w Gnojewie, zapewne w nadziei utworzenia tam placówki filialnej podległej parafii kończewickiej. Z kolei tę propozycję odrzucił Berlin.

W ciągu kolejnych kilku lat wymieniano korespondencję i pomysły w sprawie odzyskania zagarniętej świątyni. Ks. Englick, wypełniając sugestie biskupa warmińskiego, rozpytywał dyskretnie ewangelickich mieszkańców Gnojewa w sprawie możliwości zwrotu kościoła katolikom. Ci byli skłonni pójść na kompromis, lecz ewentualna transakcja wiązała się ze znacznymi odszkodowaniami. Konieczne byłoby także wybudowanie nowej świątyni i plebanii dla ewangelików. Biskup warmiński w tej sytuacji podjął decyzję o budowie nowej świątyni dla katolików

¹⁵ Dzwony jednak ocalały. Po kilku latach starań wydano 11 grudnia 1824 roku rozporządzenie gabinetowe, w którym przyznano trzy gnojewskie dzwony parafii kończewickiej. W 1826 roku największy dzwon przeniesiono do kościoła w Lisewie, średni do kościoła w Kończewicach, a najmniejszy o wadze 680 funtów, sprzedano za 136 talarów; por. Fleischer, s. 236, 248; M. Jó z e f c z y k, *Elbląg 1772–1850. Kościoły chrześcijańskie na przelomie dwu epok*, Elbląg 2000, s. 42–43.

w Gnojewie. Kończewice opuścił w 1859 roku wikariusz ks. Franciszek Englick, a jego miejsce zajął ks. Andrzej Behrendt¹⁶.

Dopiero w 1863 roku ruszyły prace przy budowie katolickiej świątyni, nazywanej jednak oficjalnie w dokumentach „domem modlitwy” (*Bethaus*). Jesienią 1864 roku zakończono zasadnicze prace budowlane przy nowym kościele. W listopadzie tego samego roku sprowadzono z Berlina duży krucyfiks i dwie pary ołtarzowych lichtarzy. Znacznie skomplikowała się natomiast sprawa budowy nowej plebanii, i jej budowę rozpoczęto dopiero wiosną 1866 roku. Tymczasem w 1865 roku nastąpiła zmiana duszpasterzy w Kończewicach. Nowemu wikariuszowi kończewickiemu, ks. Antoniemu Schulzowi, biskup warmiński polecił, by możliwie najszybciej rozpoczął sprawowanie liturgii w nowym kościele w Gnojewie. Mimo oporów nowego proboszcza w Kończewicach, ks. Augusta Engela, który nalegał na biskupa, by Gnojewo pozostało placówką filialną parafii kończewickiej, decyzja o usamodzielnieniu świątyni gnojewskiej była nieodwołalna. Dnia 29 kwietnia 1866 roku ks. Engel poświęcił nowy kościół, a od 1 maja 1866 roku ks. Schulz został zwolniony z urzędu wikariusza w Kończewicach a mianowany lokalnym kapłanem (*Lokalkaplan*) w Gnojewie. Z powodu braku nowej plebanii, z woli biskupa miał tymczasowo mieszkać nadal w budynkach parafialnych w Kończewicach. Jednak już 5 grudnia 1866 roku zamieszkał w nowej, lecz niewykończonej plebanii w Gnojewie. Biskup warmiński Kremenetz na mocy rozporządzenia z 16 października 1868 roku ustanowił w Gnojewie ponownie samodzielną parafię katolicką, a ks. Schulza 11 stycznia 1869 roku mianował jej proboszczem. Tym samym po 49 latach zakończył się wymuszony związek Kończewic i Gnojewa¹⁷.

Pod względem liczby katolików parafia kończewicka w 2. połowie XIX wieku liczyła średnio około 1100 mieszkańców. Skokowy wręcz wzrost liczby katolickich parafian nastąpił na przełomie lat 1841/1842. W 1841 roku, a są to pierwsze dokładne obliczenia dla tej parafii, wykazano 736 katolików. W następnym zaś 1842 roku było ich już 1030. Przybyło więc 294 katolików. Tak znaczny przyrost roczny mógł nastąpić tylko w wyniku napływu nowych osadników. Zazwyczaj w XIX wieku masowy napływ ludności powodowała translokacja wojska i organizowanie nowych garnizonów, wzmożona industrializacja lub budowa nowych traktów komunikacyjnych, w tym kolei żelaznej. Jednak w tym czasie żaden z tych czynników nie wystąpił na terenie parafii kończewickiej¹⁸. Najprawdopodobniej przybywała więc do naszej parafii ludność zatrudniona w rolnictwie, zapewne w charakterze pomocników. Nie wiadomo jednak, co mogło spowodować nagły napływ ludności w te strony¹⁹.

W kolejnych latach XIX wieku liczba ludności katolickiej w parafii ustabilizowała się i wynosiła w 1843 roku 1050 osób, w 1844 roku 1060 osób, w 1845 roku 1078 osób, w 1847 roku 1080 osób, w 1848 roku 1085 osób, w 1849 roku 1160

¹⁶ Fleischer, s. 238–244.

¹⁷ Do odtworzonej parafii, poza Gnojewem, włączono Szymankowo, Stogi (Heubuden) i Kapustowo (Treugenkohl); por. *Amts-Blatt der königlichen Regierung zu Danzig* 49 (1868), s. 277–279; Fleischer, s. 245–246; Schmid, s. 55.

¹⁸ Przejmowanie gruntów pod nową linię kolejową Tczew – Malbork rozpoczęło się w parafii kończewickiej dopiero w 1904 roku; por. ADEg, AP Kończewice 187.

¹⁹ ADEg, AP Kończewice 47, k. 3v–5; ADEg, AP Kończewice 51, k. 2–2v, 7.

osób, w 1850 roku 1156 osób, w 1881 roku 1083 osoby, w 1892 roku 1144 osoby, w 1897 roku 1081 osób, w 1903 roku 1069 osób (por. tabela).

Kolejny znaczny przyrost liczby ludności katolickiej miał miejsce na początku XX wieku. W 1908 roku w parafii mieszkało 1262 katolików, w 1914 roku 1333, a w 1921 roku 1441. W latach 1903–1921 w parafii przybyło więc 372 katolików. Na ten wzrost jakiś wpływ miała z pewnością budowa nowej linii kolejowej łączącej Malbork i Tczew. Warto też odnotować, że w latach 1841–1921 liczba ludności katolickiej na terenie parafii kończewickiej wzrosła niemal o 100%. Niestety brakuje szczegółowych danych odnośnie do liczby katolików po 1921 roku. Możemy tylko przypuszczać, że liczba ta w istotny sposób aż do II wojny światowej nie uległa zmianie. W bardzo lakonicznym protokole wizytacyjnym z 1940 roku wspomniano bowiem o 900 duszach katolickich w Lisewie i 500 w Kończewicach.

Dokładne informacje o liczbie ludności protestanckiej na terenie parafii kończewickiej pochodzą dopiero z 1881 roku. Było tam wówczas 492 protestantów. W 1892 roku było ich 805. W ciągu zaledwie 11 lat przybyło więc 313 osób tego wyznania, co stanowi wzrost o ponad 60%. W 1897 roku wykazano 701 protestantów, w 1903 roku 710, w 1908 roku 692, w 1914 roku 725, w 1921 roku 1130. Po I wojnie światowej przybyło na terenie parafii ponad 400 nowych protestantów. Mimo to, chociaż w różnych proporcjach, zawsze w XIX i XX wieku w parafii kończewickiej ludność katolicka stanowiła zdecydowaną wyznaniową większość.

O mieszkańcach parafii wyznania mojżeszowego wspomina tylko protokół wizytacyjny z 1881 roku. Wykazano wówczas dwóch Żydów w Lisewie.

Systematycznie rosła ogólna liczba mieszkańców parafii kończewickiej (por. tabela, str. 55). W 1881 roku teren ten zamieszkiwało 1577 osób, w 1892 roku 1949 osób, w 1897 roku 1782 osoby, w 1903 roku 1779 osób, w 1908 roku 1954 osoby, w 1914 roku 2058 osób i w 1921 roku 2571 osób. Nieznaczne zahamowanie przyrostu miało miejsce na przełomie XIX i XX wieku. Jednak w ciągu 40 lat, pomiędzy 1881 a 1921 rokiem, w parafii przybyło aż 1000 osób. Nie był to jednak skutek aktywności prokreacyjnej mieszkańców. Świadczy o tym liczba urodzeń katolików, która utrzymywała się w zasadzie na bardzo podobnym poziomie. W 1881 roku urodziło się 72 katolickich dzieci, w 1892 roku 58 dzieci, w 1897 roku 59 dzieci, w 1903 roku 57 dzieci, w 1908 roku 59 dzieci, w 1914 roku 72 dzieci, a w 1921 roku 68 dzieci. Należy jednak te liczby pomniejszyć o coroczne zgony kilkudziesięciu katolików. Realnie w niektórych latach przewaga urodzeń nad zgonami wynosiła zaledwie kilka osób. Tak więc do wzrostu liczby mieszkańców parafii na początku XX wieku znacznie przyczyniła się migracja ludności i nowe osadnictwo. Wiązało się to niewątpliwie ze zmianami politycznymi i industrializacją Żuław Malborskich²⁰.

²⁰ ADEg, AP Kończewice 60, k. 16v–7; ADEg, AP Kończewice 65, k. 3v–5, 10v; ADEg, AP Kończewice 69, k. 3v–5, 18v; ADEg, AP Kończewice 78, k. 3v–5, 16v; ADEg, AP Kończewice 81, k. 2v, 12v; ADEg, AP Kończewice 82, k. 4v, 5v–6; ADEg, AP Kończewice 84, k. 3v–5; ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 1, 2v, 12, 12v, 13; ADEg, AP Kończewice 250, k. 6.

Wspomniany rozwój demograficzny parafii kończewickiej na przełomie XIX i XX wieku rozkłada się bardzo nierównomiernie na poszczególne wioski. Wyraźnie widać, że przybywająca na ten teren ludność osiedlała się przede wszystkim w Lisewie. W latach 1881–1921 liczba mieszkańców tej wioski wzrosła z 675 osób do 1500 osób. W tym samym czasie liczba mieszkańców Kończewic wzrosła z 521 osób do 701 osób, a Starej Wisły zmniejszyła się nawet z 381 osób do 370 osób. Do Lisewa przybywali głównie osiedleńcy wyznania protestanckiego. W 1881 roku w Lisewie mieszkało 491 katolików i zaledwie 182 protestantów, a w 1921 roku 800 katolików i aż 700 protestantów²¹.

Ważną informację świadczącą o pochodzeniu narodowościowym mieszkańców parafii kończewickiej odnajdujemy w protokole z 1858 roku. Proboszcz odnotował, że większość parafian posługuje się językiem niemieckim, a tylko niektórzy znają język polski²².

Zapis wielkiej tragedii, która nawiedziła parafię w Kończewicach w połowie XIX wieku, pozostał w miejscowej księdze zmarłych. W 1852 roku na Żuławach Malborskich szalała epidemia cholery. W dniach od 4 sierpnia do 24 września 1852 roku w parafii kończewickiej zmarło 198 osób. Trzeba jednak pamiętać, że w księdze zmarłych zapisano tylko ofiary wśród katolików. Realna więc liczba zmarłych w tym czasie była znacznie większa. Zaraza pojawiła się najpierw w Gnojewie, gdzie w samym tylko miesiącu sierpniu zmarło 66 osób wyznania katolickiego. Stopniowo jednak cholera przeniosła się na pozostałe wioski. Protokół wizytacyjny z 1850 roku podaje, że parafię zamieszkiwało w tym czasie 1156 katolików. Tak więc podczas trwającej niespełna dwa miesiące epidemii zmarło w naszej parafii około 18% katolików. Uwzględniając jednak ludność ewangelicką zamieszkałą na tym terenie, zaraza mogła pochłonąć nawet do 30% ogółu mieszkańców parafii²³.

Cholera w okolicach Kończewic pojawiła się jeszcze w 1855 roku, lecz spowodowała wówczas znacznie mniej ofiar. W dniach od 17 lipca do 12 września zmarło „tylko” 28 katolików, głównie z Lisewa i Starej Wisły²⁴.

²¹ W protokole wizytacyjnym z 1881 roku proboszcz dopisał adnotację, że w Kończewicach jest proporcjonalnie mała liczba dzieci. W ciągu kilku miesięcy w wiosce tej liczba dzieci w wieku szkolnym gwałtownie zmalała z 80 do 57. W tym czasie w Lisewie proporcje były odwrotne. Proboszcz napisał: „nie wiem dlaczego w Kończewicach ubyło dzieci”; por. ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1887 roku).

²² ADEg, AP Kończewice 93, k. 22.

²³ Ta sama epidemia pochłonęła w sąsiedniej parafii w Mątowach Wielkich 105 ofiar wśród ludności katolickiej; por. ADEg, Kończewice księga zmarłych 1840–1860, k. 52–56v, 103–118; W. Z a w a d z k i, *Parafia Mątowy Wielkie w świetle XIX- i XX-wiecznych protokołów wizytacyjnych*, w: SE 4 (2002), s. 29.

²⁴ ADEg, Kończewice księga zmarłych 1840–1860, k. 68–70.

Zróznicowanie konfesyjne parafii kończewickiej w latach 1881–1921²⁵

Rok	Wieś	Katolicy				Protes- tanci	Żydzi	Suma
		Komuni- kujący	Nie mogący jeszcze komunikować	Nie mogący w ogóle komunikować	Suma			
1881	Kończewice	233	97	6	336	185	–	521
	Stara Wisła	147	106	3	256	125	–	381
	Lisewo	264	218	9	491	182	2	675
	Suma	644	421	18	1083	492	2	1577
1892	Kończewice	231	162	–	394	224	–	618
	Stara Wisła	130	99	–	229	123	–	352
	Lisewo	315	207	–	522	458	–	980
	Suma	676	468	–	1144	805	–	1949
1897	Kończewice	234	102	3	339	281	–	620
	Stara Wisła	123	90	4	217	130	–	347
	Lisewo	319	200	6	525	290	–	815
	Suma	676	392	13	1081	701	–	1782
1903	Kończewice	240	126	6	372	238	–	610
	Stara Wisła	134	58	2	194	135	–	329
	Lisewo	360	129	14	503	337	–	840
	Suma	734	313	22	1069	710	–	1779
1908	Kończewice	230	131	4	365	240	–	605
	Stara Wisła	109	64	4	177	107	–	284
	Lisewo	380	332	8	720	345	–	1065
	Suma	719	527	16	1262	692	–	1954
1914	Kończewice	242	161	1	406	271	–	677
	Stara Wisła	130	58	1	189	130	–	319
	Lisewo	449	289	2	740	322	–	1062
	Suma	821	508	4	1333	725	–	2058
1921	Kończewice	250	171	–	421	280	–	701
	Stara Wisła	150	70	–	220	150	–	370
	Lisewo	500	300	–	800	700	–	1500
	Suma	900	541	–	1441	1130	–	2571

²⁵ Opracowanie na podstawie zachowanych protokołów wizytacyjnych.

III. ŚWIĄTYNIE NA TERENIE PARAFII

1. Kościół parafialny w Kończewicach

Gotycki kościół parafialny w Kończewicach dedykowany Najświętszej Maryi Pannie Wniebowziętej, zbudowano na planie prostokąta o długości 23,55 m, szerokości 14,76 m i wysokości 6,90 m do zwieńczenia murów i dodatkowo 7,85 m do zwieńczenia dachu. Budowla była orientowana i trójnawowa, z wbudowaną od zachodu wieżą i jednonawowym prezbiterium od wschodu. Sklepienie podtrzymywały dwa ośmioboczne filary. Od północy do prezbiterium dobudowano zakrytą mającą wspólny dach z kościołem. Na zewnątrz, na ścianie wschodniej pozostały wyraźne ślady dobudowanej niegdyś niewielkiej kostnicy. Dach kościoła pokryty został dachówką typu mnich-mniszka. Wieża kościelna wsparta na ponad 6-metrowych podstawach, w wyższych partiach zbudowana została z drewna. Pomieszczenie dla dzwonów i hełm pokryty gontem pochodzą w niezmienionej formie jeszcze z XIV wieku. Jedynie fragment wieży w niższej partii został odnowiony w 1742 roku. W wieży kościelnej w połowie XIX wieku znajdowały się trzy dzwony, w opinii proboszcza, w dobrym stanie technicznym i wydające harmonijne dźwięki. Fragment wieży mierzony od pomieszczenia dla dzwonów wraz z chełmem liczy 21 metrów. Główne wejście do świątyni znajdowało się od zachodu, pod wieżą. Drugie wejście umieszczono w dobudowanym do północnej ściany przedsionku²⁶.

Wszystkie protokoły wizytacyjne podają, że w aktach parafialnych nie było żadnych wzmianek o konsekracji kościoła. Nie zachowały się także ślady konsekracji na ścianach w świątyni. Fakt konsekracji jednak, zdaniem kolejnych proboszczów, jest pewny²⁷.

W kościele znajdowały się trzy ołtarze, główny w prezbiterium i po jednym w nawach bocznych. Ołtarz główny, pochodzący z początku XVIII wieku, w centralnym polu ozdobiony został namalowanym na płótnie o rozmiarach 1,30 m × 2,08 m obrazem przedstawiającym Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny. Wyżej, w nastawie umieszczono okrągły i mniejszych rozmiarów obraz przedstawiający Ukoronowanie Najświętszej Maryi Panny przez Trójcę Świętą. Po bokach umieszczono kolumny oraz figury aniołów i św. Piotra i św. Pawła. W 1858 roku odnotowano w protokole wizytacyjnym, że ołtarz ten jest zniszczony i z powodu panującej w parafii biedy, brakuje pieniędzy na jego renowację. Gruntowną odnowę tego ołtarza przeprowadzono dopiero w 1885 roku. Na ołtarzu umieszczonych było 8 świeczników, w tym 6 dużych cynowych, pochodzących sprzed 1742 roku²⁸.

²⁶ Przywileju odpustowego w uroczystości Wniebowzięcia NMP udzielił papież Pius VI w 1798 roku. ADEg, AP Kończewice 47, k. 6, ADEg, AP Kończewice 93, k. 32; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku). Więcej o architekturze świątyni i fazach budowy por. S c h m i d, s. 91–94.

²⁷ ADEg, AP Kończewice 137, k. 1 (protokół z 1892 roku).

²⁸ W ołtarzu głównym bp sufragan Remigiusz Michał Łaszewski umieścił 14 stycznia 1733 roku relikwie męczenników, św. Adeodata i św. Tranquilla. W portatylu umieszczono relikwie św. Franciszka Borgiasza, św. Stanisława Kostki i św. Anny, męczenniczki; por. ADEg,

Boczny ołtarz przylegający do ściany północnej do 1742 roku zdobiły obrazy św. Józefa i św. Stanisława Kostki. Powstały po 1742 ołtarz boczny został ozdobiony obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem, dwiema kolumnami i figurą św. Barbary. Prawdopodobnie i ten ołtarz wymagał w połowie XIX wieku gruntownej konserwacji. Ołtarz boczny po przeciwnej, południowej stronie, był bardzo prosty w swej konstrukcji. W głównym polu znajdował się okrągły olejny obraz św. Anny Samotrzeciej. Wyżej znajdował się pochodzący z około 1700 roku mniejszy olejny obraz, zdaniem proboszczów kończewickich, św. Ignacego Antiocheńskiego lub, zdaniem Schmidta, św. Mikołaja. Opisany ołtarz przed 1742 rokiem zdobiły dwa inne obrazy. W głównym polu znajdował się obraz św. Jana Nepomucena, wyżej zaś obraz św. Stanisława Kostki²⁹.

W 1858 roku na ścianach bocznych prezbiterium wisiały mocno uszkodzone obrazy 7 apostołów. W prezbiterium znajdowały się także na bocznych ścianach ozdobne stalle pochodzące z około 1660 roku. Każda stalla mogła pomieścić 3–4 osoby i podczas nabożeństw była zajmowana przez radnych parafialnych. Podłoga prezbiterium wyłożona była kamiennymi płytkami, pozostała część kościoła częściowo dużymi kamiennymi płytami, w większej jednak części posadzką ceglana. Drewniane sklepienie w kościele zostało pomalowane na kolor jasnoniebieski z niewielkimi żółtymi fragmentami³⁰.

Kościelna ambona, pochodząca z około 1742 roku, umieszczona została przed prezbiterium. Nie przedstawiała większej wartości artystycznej. Zdobiły ją rokokowe elementy na kolumnkach, a na baldachimie mieszczono postać pelikana. Jeden z dwóch konfesjonatów, pochodzący z około 1700, zdołała figura św. Jana Nepomucena. Organy w połowie XIX wieku były w dobrym stanie technicznym. Prospekt organowy w swej ornamentyce nosi jeszcze ślady późnego baroku. W 1903 roku został odnowiony i wykonano wówczas także nowy instrument muzyczny. W prezbiterium na północnej ścianie umieszczono drewniane epitafium poświęcone proboszczowi kończewickiemu ks. Wilhelmowi Lamkowskiemu³¹. Składało się ono z dwóch elementów, podtrzymywanego przez dwa anioły owalnego obrazu przedstawiającego ks. Lamkowskiego oraz umieszczonej poniżej ozdobnej tablicy z okolicznościową inskrypcją w języku łacińskim. Epitafium ufundowali swemu dobroczyńcy w 1736 roku jezuita reszelscy³².

Ważnymi zabytkami kończewickiego kościoła są zachowane kamienne płyty nagrobne. Najstarsza, pochodząca z 1403 roku, została wykonana z białego

AP Kończewice 93, k. 32v, 33; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1892 roku), S c h m i d, s. 95, 98.

²⁹ W bocznych ołtarzach bp sufragan warmiński Antoni Frenzel umieścił 30 czerwca 1858 roku relikwie św. Teofila i św. Wincentego; por. ADEg, AP Kończewice 93, k. 32v; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1887 roku); S c h m i d, s. 95–97.

³⁰ ADEg, AP Kończewice 93, k. 33; S c h m i d, s. 97.

³¹ Wilhelm Lamkowski pochodził z Jezioran. Proboszcz w Żuławkach 1694–1701, a następnie w Kończewicach 1701–1735. Dziekan żuławski 1703–1725 i malborski 1733–1735. Zmarł 19 października 1735 roku w Kończewicach; por. W. Z a w a d z k i, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezaniańskiego w latach 1525–1821*, Elbląg 2009 (dalej cyt. Z a w a d z k i I).

³² ADEg, AP Kończewice 51, k. 8; ADEg, AP Kończewice 78, k. 6; ADEg, AP Kończewice 93, k. 33, 33v; S c h m i d, s. 97, 100n.

wapienia o rozmiarach 1,37×2,41 m. Należała do nieznanego bliżej Jana Schultego. Do 1885 roku płyta umieszczona była przed ołtarzem głównym, potem znalazła swoje miejsce na zewnętrznej ścianie świątyni obok głównego wejścia. Druga płyta nagrobna z białego wapienia o wymiarach 1,10×2,00 m upamiętniała Jakuba Olricha. Nosi datę 1651. Umieszczona była na zewnątrz kościoła przed głównym wejściem³³.

W protokołach wizytacyjnych odnajdujemy informacje o stanie technicznym świątyni parafialnej. W latach 40. XIX wieku proboszcz sygnalizował konieczność naprawy lub nawet zmiany dachu na kościele. W 1843 roku zapisano w protokole, że dach kościelny jest w dobrym stanie, ale w czasie ostatniej jesieni i zimy doznał uszkodzeń. Dwa lata później zgłaszano konieczność drobnych napraw, lecz już od 1849 roku mowa jest tylko o pilnej zmianie całego dachu. W złym stanie technicznym były także przypory kościelnych murów. Gruntowny remont kościoła w Kończewicach, w tym również dachu, przeprowadzono w 1852 roku. Prace remontowe wykonano solidnie, bo kolejne usterki techniczne odnotowano dopiero w 1940 roku. Ówczesny duszpasterz skarżył się na zawilgocenie i zagrzybienie ścian kościoła³⁴.

Zakrystia w kościele nie była dobrze zabezpieczona przed włamaniami, dlatego sejf kościelny proboszcz umieścił na plebanii. W zakrystii ustawiono jeden konfesjonał do spowiedzi osób chorych i słabosłyszających³⁵.

Kościelne ławki mogły pomieścić 120 osób. Dwie dodatkowe stalle umieszczono w prezbiterium i przeznaczone były dla członków rady parafialnej.

W 1858 roku kościoły w Kończewicach i Lisewie oraz plebania, organistówka i budynki gospodarcze w Kończewicach ubezpieczone były w Achener-Münchener Feuer-Versicherungsgesellschaft. Natomiast organistówka i szkoła w Gnojewie ubezpieczono w Königliche Westpreussische Feuer-Societät³⁶.

W XIX wieku hostie i komunikanty wypiekał dwa razy w miesiącu kończewicki organista z najlepszej mąki sprowadzanej z Tczewa lub Grudziądza. W 1881 roku proboszcz zapewniał o rzetelności i sumienności organisty, któremu zlecono te czynności. W 1914 roku gotowe komunikanty i hostie kupowano od sióstr szarytek zatrudnionych w malborskim szpitalu, zaś w 1921 roku sprowadzano z klasztoru Marialicht w Bonn, od tamtejszych sióstr benedyktynek od wieczystej adoracji. Wino mszalne nabywano zazwyczaj w sklepie Józefa Fuchsa w Gdańsku, niekiedy sprowadzano je z Olsztyna lub z bliżej nieokreślonej firmy Müller-Flape³⁷.

³³ Schmid, s. 100.

³⁴ ADEg, AP Kończewice 60, k. 1, 19; ADEg, AP Kończewice 69, k. 6; ADEg, AP Kończewice 82, k. 7; ADEg, AP Kończewice 84, k. 6; ADEg, AP Kończewice 93, k. 68; ADEg, AP Kończewice 250, k. 3.

³⁵ ADEg, AP Kończewice 47, k. 6v; ADEg, AP Kończewice 51, k. 8v; ADEg, AP Kończewice 60, k. 19v; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 3 (protokół z 1892 roku).

³⁶ ADEg, AP Kończewice 93, k. 7, 69v.

³⁷ ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1892 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1903 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1914 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1921 roku).

2. Kościoły filialne w Lisewie i Gnojewie

Świątynia lisewska, pod wezwaniem św. Mikołaja, zbudowana została z cegły, na planie prostokąta o wymiarach 15,12 m długości i szerokości od 7,90 do 8,15 m. Do pozbawionej okien ściany północnej dobudowano zakrystię i kostnicę. Na ścianie południowej znajdują się cztery wąskie okna. Niedgdyś znajdowało się tam również boczne wejście ozdobione portalem, lecz z czasem zostało zamurowane. Wschodni szczyt podzielony jest przez pionowe słupy na trzy pola, z których środkowe wieńczą gotyckie łuki. Wieża kościelna dobudowana została od strony zachodniej. Wysokie na 4 metry ściany boczne wieży zaopatrzone w cztery przypory wsparte na granitowych podstawach. Drewniana konstrukcja wieży ma 8 metrów wysokości i zakończona jest ośmioboczną, mierzącą 2,80 m kondygnacją z dzwonami. Umieszczono tam trzy dzwony, dwa z 1674 roku oraz jeden z roku 1484, przejęty z kościoła w Gnojewie w 1826 roku. Całość wieńczy odnowiony w 1819 roku hełm. Na południowej ścianie podmurówki dzwonnicy znajdują się w odległości 4,35 m od siebie dwa oznakowane punkty. Przy lewym znajduje się majuskuła K. Według przekazów miał to być wzór długości pręta chełmińskiego. Drzwi kościelne pod wieżą pochodzą z XIV wieku³⁸.

Kościelne okna zostały ponownie oszkolone w 1910 roku. W oknie na ścianie południowej, w prezbiterium, znajduje się witraż przedstawiający św. Mikołaja. W relacji z 1669 roku został uznany za zabytkowy i wartościowy. W 1910 roku niektóre brakujące elementy w wizerunku świętego uzupełnił witrażysta F. Lauterbach.

Wyposażenie kościoła lisewskiego pochodzi z początku XVIII wieku. Obraz w ołtarzu głównym przedstawia scenę koronacji św. Mikołaja. Po bokach znajdują się cztery kolumny. W górnej kondygnacji ołtarza umieszczono okrągły obraz z postacią św. Magdaleny (lub Maryi). W ołtarzu umieszczono także dziesięć drewnianych figur, z których rozpoznawalna jest tylko postać św. Piotra i św. Pawła. W antepedium umieszczono XVIII-wieczny kurdyban³⁹.

Utrzymana w tonacji biało-złotej barokowa ambona wsparta jest na postaci anioła. W centralnej części zdobią ją figury czterech ojców Kościoła. Ścianę przy ambonie i baldachim zdobią dwie figury Chrystusa. Zapewne ten sam artysta wykonał chrzcielnicę⁴⁰.

Protokół wizytacyjny z 1604 roku informował, że w kościele znajdowały się trzy ołtarze. W 1637 roku, po odebraniu świątyni z rąk protestanckich, pozostał tylko ołtarz główny. W 1669 roku odnotowano, że zdobił go obraz św. Mikołaja, który w tym czasie został zastąpiony złoconą figurą św. Anny, zapewne z bocznego ołtarza. Zachowana w kościele XV-wieczna figura Matki Bożej pochodzi przypuszczalnie także z niezachowanego ołtarza bocznego.

Zachowała się granitowa chrzcielnica. Jeszcze w 1604 znajdowała się w kościelnym prezbiterium. Z granitu wykonana jest także sześcioboczna kropielnica.

³⁸ ADEg, AP Kończewice 47, k. 19; ADEg, AP Kończewice 93, k. 82.

³⁹ W protokole wizytacyjnym z 20 lipca 1858 roku proboszcz jednym zdaniem opisał wnętrze kościoła lisewskiego: „Wnętrze kościoła jest proste i piękne, ale bardzo ubogie”; por. ADEg, AP Kończewice 93, k. 77v, 82.

⁴⁰ Tamże, k. 82v.

W XIX wieku z kościoła w Gnojewie przeniesiono do Lisewa baptysterium. Nie posiadało ono jednak krat i odpowiedniego zamknięcia i nie przechowywano w nim wody święconej. Sakrament chrztu w tym kościele sprawowany był sporadycznie a wodę święconą proboszcz każdorazowo przywoził z Kończewic⁴¹.

W świątyni tej nie było organów, lecz mały, stary pozytyw. W 1858 roku był on już bardzo uszkodzony i nie nadawał się do użytku⁴².

Proboszczowie kończewicki w XIX wieku często uskarżali się na zły stan techniczny kościoła filialnego w Lisewie. Konieczność remontów sygnalizowano już w 1833 i 1835 roku. W 1854 roku odnowiono wnętrze kościoła, ale pilnej naprawy wymagał jeszcze dach. Świeczniki były tylko drewniane. Nadal był tylko jeden ołtarz, główny, i należało poddać konserwacji znajdujący się w nim obraz. Świątynia posiadała tylko jeden konfesjonał oraz 16 ławek dla wiernych, mogących pomieścić około 60 osób. Kościelne utensylia i szaty przechowywano w zakrystii. Był to tylko pozłacany kielich, jednak bez pateny, 1 ornat, 3 alby, 3 korporaly, 5 puryfikaterzy oraz 1 mszał. Pozostałe przedmioty potrzebne do sprawowania liturgii proboszcz przywoził zawsze z Kończewic⁴³.

Na mocy dekretu biskupa warmińskiego z 3 lutego 1843 roku w kościele filialnym w Lisewie nie przechowywano Najświętszego Sakramentu⁴⁴.

Katolicy gnojewscy, po zagarnięciu w 1819 roku miejscowego kościoła przez protestantów, zostali przyłączeni do parafii w Kończewicach. Dopiero w 1863 roku została zbudowana w Gnojewie niewielka katolicka świątynia, a kilka lat później reerygowana parafia. Jedynym zabytkowym wyposażeniem była srebrna monstrancja z około 1700 roku⁴⁵.

IV. BUDYNKI PARAFIALNE i CMENTARZE

Proboszczowie mieszkali w plebanii w Kończewicach. Budynek poddano gruntownemu remontowi w 1841 roku. Był to dom w przeważającej części szachulcowy o długości 17 m, szerokości 11 m i wysokości ścian około 3 m. Dach kryty był dachówką. Wschodnia ściana pokryta była deskami. W niektórych fragmentach budowli wykorzystano cegły. W budynku plebanii, od strony szczytowej, znajdowało się także mieszkanie wikariusza, ale w 1858 roku wymagało ono remontu. Proboszczowie posiadali także własny ogród, zapewne w pobliżu plebanii. Przez wiele lat sygnalizowano jednak konieczność ustawienia nowego ogrodzenia i wymiany drzewostanu. Wikariusze nie posiadali ogrodu⁴⁶.

⁴¹ ADEg, AP Kończewice 47, k. 17v; ADEg, AP Kończewice 60, k. 4v, 6; ADEg, AP Kończewice 65, k. 9v; ADEg, AP Kończewice 93, k. 77v–78; S c h m i d, s. 144–150.

⁴² ADEg, AP Kończewice 47, k. 19; ADEg, AP Kończewice 60, k. 4v, 6; ADEg, AP Kończewice 65, k. 11; ADEg, AP Kończewice 93, k. 79.

⁴³ ADEg, AP Kończewice 30, k. 1; ADEg, AP Kończewice 36, k. 1; ADEg, AP Kończewice 93, k. 68, 77v–78.

⁴⁴ ADEg, AP Kończewice 60, k. 4.

⁴⁵ S c h m i d, s. 65.

⁴⁶ ADEg, AP Kończewice 47, k. 8; ADEg, AP Kończewice 51, k. 10; ADEg, AP Kończewice 60, k. 3, 21; ADEg, AP Kończewice 93, k. 35v–36, 37.

W Kończewicach proboszczowie dysponowali także budynkami gospodarczymi. Kryta słomą stajnia miała wymiary: długość 24 m, szerokość 11 m, wysokość ścian około 3 m. Słomą pokryto także stodołę o wymiarach: długość 34 m, szerokość 12 m, wysokość ścian ponad 4 m⁴⁷.

Własnością parafii był także budynek w Kończewicach, w którym znajdowała się wiejska szkoła i mieszkanie organisty. Utrzymywany był finansowo przez parafię i regencję gdańską (z tytułu patronatu), w proporcji ponoszonych kosztów 1:3. Dom ten kryty był słomą i miał wymiary: długość prawie 13 m, szerokość 11 m i wysokość ścian 2,50 m. Nie był to więc budynek okazały i mieścił tylko jedną izbę lekcyjną. W 1847 roku dach na organistówe i szkole poważnie uszkodziła wichura. Organista miał na swe utrzymanie w Kończewicach ziemię uprawną wyznaczoną granicami: od wschodu ziemią proboszcza dzierżawioną przez Labotzkiego, od południa drogą we wsi, od zachodu katolickim cmentarzem, od północy ogrodem organisty⁴⁸.

W Lisewie w XIX i XX wieku nie było żadnych zabudowań parafialnych. Natomiast mieszcząca się w jednym budynku szkoła i organistówka znajdowała się w Gnojewie. Był to obiekt szachulcowy (belki drewniane wypełniane gliną), z odeskowanymi ścianami szczytowymi i pokryty dachówkami. Protokół wizytacyjny z 1858 roku informuje, że szkoła katolicka w Gnojewie miała tylko jedną izbę lekcyjną i mieściła się pod jednym dachem z tamtejszą szkołą ewangelicką. Do tamtejszej organistówki należał teren leżący między wiejską drogą i budynkiem ewangelickiej szkoły oraz niewielki chlew, pokryty słomą i o konstrukcji szachulcowej⁴⁹.

Proboszczowie w niemal wszystkich protokołach wizytacyjnych informowali przełożonych kościelnych, że na terenie parafii kończewickiej nie ma polnych krzyży i kaplic. Jedynie protokół z 1858 roku wspominał o dwóch takich kaplicach. Jedna z nich była w dobrym stanie, druga uszkodzona. Przymuszczalnie jednak proboszcz napisał o kaplicach, które przed zagarnięciem kościoła w Gnojewie przez protestantów należały do tamtejszej parafii katolickiej. Przez innych proboszczów fakt ich istnienia był przemilczany, bo formalnie nie znajdowały się one w historycznych granicach parafii kończewickiej. Gotycka kaplica do dziś stoi w bezpośredniej bliskości Gnojewa, przy drodze wiodącej do Malborka⁵⁰.

Na terenie parafii znajdowały się trzy cmentarze. W Kończewicach cmentarz miał 70 m długości i 37 m szerokości, w Gnojewie 70 m długości i 32 m szerokości, a w Lisewie 30 m długości i 30 m szerokości. Wprawdzie w 1858 roku zanotowano, że wszystkie cmentarze są własnością parafii katolickiej w Kończewicach, jednak wcześniej informowano, że formalnie cmentarzem w Gnojewie od chwili zagarnięcia tamtejszej świątyni zarządzali miejscowi protestanci. Proboszcz nie miał

⁴⁷ ADEg, AP Kończewice 47, k. 8; ADEg, AP Kończewice 60, k. 21; ADEg, AP Kończewice 93, k. 35v–36, 37v.

⁴⁸ ADEg, AP Kończewice 47, k. 6; ADEg, AP Kończewice 78, k. 6; ADEg, AP Kończewice 93, k. 39v.

⁴⁹ ADEg, AP Kończewice 47, k. 18v, 20; ADEg, AP Kończewice 60, k. 1, 7; ADEg, AP Kończewice 93, k. 39v, 40.

⁵⁰ ADEg, AP Kończewice 60, k. 20; ADEg, AP Kończewice 69, k. 7; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2v (protokół z 1881 roku); S c h m i d, s. 65.

żadnego wpływu na decyzje o sprawowanych tam pochówkach. Cmentarz ten był jednak także udostępniany miejscowym katolikom. Cmentarze w Kończewicach i Lisewie miały charakter symultaniczny, co oznacza, że swoje wydzielone kwatery mieli katolicy i ewangelicy. W 1881 roku proboszcz zanotował jednak, że na cmentarzu kończewickim grzebano tylko tych ewangelików, którzy posiadali wcześniej wykupione groby. Stopniowo więc zyskiwał ten cmentarz charakter wyznaniowy — katolicki. Zachowano stare grobowce ewangelickie. Wszystkie cmentarze były prawdopodobnie poświęcone, choć nie poświadczały tego żadne dokumenty, mimo to z czasem księża święcili podczas obrzędów pogrzebowych nowe mogiły. Przez długi czas nie umieszczano na cmentarzach specjalnych krzyży, nakazanych przez prawo i zwyczaj kościelne, uznano bowiem, że krzyże na pobliskich kościołach doskonale je zastępują. Każdy z trzech cmentarzy miał osobne miejsce do grzebania zmarłych, którym nie przysługiwał pochówek kościelny.

Często duchowni skarżyli się na fatalny stan ogrodzenia cmentarnego w Kończewicach. Naprawa murów cmentarnych w Kończewicach i Gnojewie należała do obowiązków ewangelików, bo oni dysponowali funduszami na ten cel. Można jednak przypuszczać, że nie podejmowali z radością tych zadań.

Szczegółowy protokół z 1858 roku informuje, że cmentarz kończewicki był już wówczas przepelniony, a miejsca na nowe groby mogło wystarczyć najwyżej na 15 lat. Jeszcze gorzej było w Lisewie. Planowano powiększenie cmentarza, bowiem wolnego miejsca pozostało tylko na 6–7 lat. Cmentarz gnojewski miał natomiast wystarczyć na ponad 20 lat. Parafia nie pobierała opłat za pozwolenia na stawianie krzyży i nagrobków. Opłaty za ziemię na cmentarzu (*Erdgeld*) pobierano do kasy parafialnej tylko w Lisewie. W Kończewicach i Gnojewie opłaty takie uiszczano do kasy sołtysa.

Na terenie parafii kończewickiej istniały ponadto dwa wydzielone miejsca specjalnych pochówków. W Starej Wiśle znajdował się cmentarz choleryczny. Natomiast w pobliżu Lisewa utworzono niewielki cmentarz tylko dla robotników zatrudnionych przy budowie kolei. Pochowano tam kilku zmarłych i cmentarz nie był już używany⁵¹.

V. DUSZPASTERZE I PRACOWNICY ŚWIECCY

Pierwszym XIX-wiecznym proboszczem parafii kończewickiej był Józef Hintz. Urodził się w 1757 roku. Pochodził z Warmii, lecz do kapłaństwa przygotowywał się w chełmińskim seminarium duchownym od 1777 roku. Po święceniach przez cztery lata pracował w katedrze w Chełmży, następnie w latach 1784–1800 był komendariuszem w Fiszewie. Parafia tam pełniła w strukturach diecezji chełmińskiej

⁵¹ ADEg, AP Kończewice 30, k. 1; ADEg, AP Kończewice 47, k. 7, 20; ADEg, AP Kończewice 51, k. 9; ADEg, AP Kończewice 60, k. 3, 7, 20; ADEg, AP Kończewice 65, k. 7; ADEg, AP Kończewice 69, k. 20; ADEg, AP Kończewice 78, k. 7; ADEg, AP Kończewice 84, k. 7; ADEg, AP Kończewice 93, k. 9v, 10; ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 3 (protokół z 1892 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 3 (protokół z 1897 roku); ADEg, AP Kończewice 250, k. 3.

ważną rolę, bowiem dochody z niej przeznaczano na utrzymanie seminarium duchownego. Od 1800 roku do śmierci w dniu 22 kwietnia 1818 roku, ks. Hintz był proboszczem w Kończewicach. Kapłan ten znał język polski i niemiecki, co niewątpliwie było bardzo przydatne w zróżnicowanej pod względem narodowościowym parafii⁵².

Kolejny proboszcz kończewicki, Michał Bedyński, zarządzał tą parafią w latach 1818–1828, najpierw jako komendariusz, a następnie jako proboszcz. Jednak już w 1813 i 1814 roku bardzo krótko był tu tymczasowym komendariuszem. Pochodził z Lidzbarka Welskiego, gdzie urodził się 7 września 1775 roku. Do kapłaństwa przygotował się w seminarium chełmińskim. Po święceniach był wikariuszem w Chełmży (1798) i Brodnicy (1799), komendariuszem w Mątowach Wielkich (1800–1810), kuratusem w Grodzicznie (1810–1811) i komendariuszem w Postolinie (1811–1813). W latach 1814–1818 był proboszczem w Gnojewie i to za jego czasu miało miejsce zagarnięcie tamtejszego kościoła przez protestantów, o czym już była mowa. Kapłan ten także znał język polski i niemiecki. Spoczywa w Kończewicach⁵³.

Dnia 19 sierpnia 1795 roku urodził się w Przodkowie koło Kartuz, Ludwik Litzbarski. Do kapłaństwa przygotowywał się w seminarium duchownym we Włocławku i tam otrzymał w 1818 roku święcenia prezbiteratu. Był komendariuszem w Fiszwie (1819–1825), w kościele św. Jana w Malborku (1825–1826) oraz w Kolnie (1826–1828). W latach 1828–1834 był komendariuszem i proboszczem w Kończewicach. Następnie pracował jako komendariusz lub wikariusz w Kalwie (1835–1840), Postolinie (1837–1838), w kościele św. Jakuba w Olsztynie (1840–1842) i w Barczewie (1842–1843). W 1843 roku przeniósł się prawdopodobnie do Poznania i dalsze jego losy nie zostały ustalone⁵⁴.

W latach 1834–1840 proboszczem kończewickim był Walenty Rogalli. Pochodził z Biesowa na Warmii, gdzie urodził się 19 lutego 1797 roku. Początkowo wybrał życie zakonne i jako augustianin przebywał w konwencie ciechanowskim. W 1826 roku odszedł definitywnie z zakonu i inkardynował się do diecezji warmińskiej. Był wikariuszem w Biesowie (1824–1828) i w kościele św. Jakuba w Olsztynie (1828–1830). W latach 1830–1834 zatrudniony był jako duszpasterz pomocniczy i kaznodzieja polski w kościele św. Jana w Malborku. W 1840 roku odszedł na Warmię i był tam proboszczem w Brąswaldzie (1840–1845), rezydentem w Świętej Lipce (1845–1847) i Krośnie koło Ornety (1847–1851), wikariuszem w Klebarku Wielkim (1851–1855), wikariuszem w Lamkowie (1855–1856) i do śmierci w 1879 roku beneficjentem w Ramsowie⁵⁵.

Następca, Ludwik Nicolai, urodził się 9 lipca 1806 roku w Olsztynie. Jako neoprezbiter został w 1833 roku wikariuszem w Dzierzgoniu. Potem był duszpasterzem pomocniczym i kaznodzieją polskim kościoła św. Jana w Malborku (1834–1839) oraz beneficjentem św. Różańca w Olsztynie (1839–1840). Proboszczem w Kończewicach był w latach 1840–1865. Nicolai zmarł 15 stycznia 1865 roku w Kończewicach i tam spoczywa⁵⁶.

⁵² Zawadzki I.

⁵³ AAWO, AB B 93, k. 237; Zawadzki I.

⁵⁴ ADEg, AP Kończewice 30, k. 1v; Zawadzki, s. 233n.

⁵⁵ ADEg, AP Kończewice 36, k. 1v; Zawadzki, s. 304.

Z Braniewa pochodził August Engel. Urodził się 13 lipca 1831 roku. Świecenia kapłańskie otrzymał 29 lipca 1855 roku. W latach 1855–1860 pracował jako wikariusz w Tychnowach i Straszewie, a potem do 1865 roku jako wikariusz w Starym Targu. Następnie przez 25 lat był proboszczem kończewickim. Gdy władze diecezjalne i państwowe podejmowały decyzję o reerygowaniu samodzielnej placówki duszpasterskiej w Gnojewie, sprzeciwiał się tym planom. Jednak to jemu przypadła rola konsekracji nowego kościoła w Gnojewie 29 kwietnia 1866 roku. Dnia 11 lutego 1890 roku został mianowany proboszczem w Postolinie. Zmarł jako emeryt 4 stycznia 1905 roku w Młynarach⁵⁷.

Po odejściu z parafii ks. Engela, krótki zarząd komendaryczny objął ówczesny proboszcz gnojewski Franciszek Lilienthal⁵⁸. Jednak już 6 marca 1891 roku komendariuszem, a 12 listopada 1891 roku proboszczem w Kończewicach został ustanowiony Józef Knorr. Był synem zakrystianina katedry fromborskiej. Urodził się 6 listopada 1855 roku. Z powodu *Kulturkampf* do kapłaństwa przygotowywał się w Bawarii i tam otrzymał święcenia kapłańskie 31 lipca 1881 roku. Krótko był wikariuszem w Krasnej Łące, od 1883 roku lokalnym wikariuszem w Benowe, a od 2 maja 1885 roku kuratusem w Olecku. Dnia 8 stycznia 1902 roku odszedł z Kończewic i został ustanowiony proboszczem w pobliskich Lasowicach Wielkich. Był typem człowieka bardzo pogodnego, życzliwego usposobienia, przyjaznego w kontaktach międzyludzkich, gościnnego, a przy tym pobożnego. Opowiadał o nim anegdotę, że głosił bardzo długie kazania, tak długie, że niektórzy parafianie z Lasowic Wielkich udawali się na nabożeństwa do Malborka. Gdy wracali z Malborka po mszy św., ks. Knorr nadal odprawiał nabożeństwo w lasowickiej świątyni. Na emeryturę odszedł 1 lipca 1935 roku. Zmarł 1 maja 1945 roku w Gdańsku Oliwie⁵⁹.

W roku 1902 krótki zarząd komendaryczny parafią powierzone młodemu kapłanowi, Franciszkowi Katherowi⁶⁰. Dnia 15 kwietnia 1902 roku proboszczem ustanowiony został Gustaw Krause. Urodził się 8 marca 1871 roku w Biskupcu Reszelskim. Kształcił się w Królewcu, gdzie w 1892 roku zdał maturę. Świecenia kapłańskie otrzymał 1 listopada 1895 roku w katedrze fromborskiej. Pracował kolejno w Cyganku, Nowej Cerkwi i Prabutach (1897–1902). Po odejściu z Kończewic, w latach 1912–1929, był proboszczem w Ostaszewie. W lutym 1929 roku uległ wypadkowi i zamieszkał jako emeryt w Gdańsku Wrzeszczu. Zmarł 1 lutego 1934 roku⁶¹.

Kolejny proboszcz, Paweł Poetsch, w Kończewicach pracował bardzo krótko, w latach 1912–1913. Urodził się w 1875 roku a święcenia kapłańskie otrzymał 28 stycznia 1900 roku we Fromborku. Przed objęciem parafii kończewickiej był

⁵⁶ AAWO, AB B 173. Wizytacja parafii Kończewice 26 czerwca 1843; AAWO, AB B 174. Wizytacja parafii Kończewice 20 lipca 1858; ADEg, AP Kończewice 65, k. 3; ADEg, AP Kończewice 84, k. 3; ADEg, AP Kończewice 93, k. 18; Zawadzki, s. 260.

⁵⁷ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6; Zawadzki, s. 112.

⁵⁸ Tamże, s. 228.

⁵⁹ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1892 roku); R. Stachnik, *Danziger Priesterbuch 1920–1945, 1945–1965*, Hildesheim 1965, s. 119n; Zawadzki, s. 197.

⁶⁰ Tamże, s. 186.

⁶¹ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1903 roku); Zawadzki, s. 210.

wikariuszem w Kalwie, Starym Targu, Barczewku, Purdzie, Lamkowie, Biskupcu Reszelskim i Sztumie. Zmarł jako proboszcz w Kończewicach 10 maja 1913 roku⁶². Zastąpił go na krótko w charakterze komendariusza Otto Pulina⁶³.

W latach 1913–1920 proboszczem kończewickim był Feliks Kowalski. Urodził się w 1873 roku prawdopodobnie w Sztumie. Święcenia kapłańskie otrzymał 26 stycznia 1902 roku we Fromborku. Pracował jako wikariusz kolejno w kilku parafiach: Butrynach, Gietrzwałdzie, Lamkowie, Barczewie, Biesowie, Postolinie, Bartągu, Purdzie i Jonkowie. Przed przybyciem do Kończewic, 10 lutego 1913 roku, mianowany został wikariuszem katedralnym we Fromborku. Odchodząc w 1920 roku z probostwa kończewickiego jako emeryt otrzymał beneficjum Tiedmanna w Biskupcu Reszelskim. Zmarł 19 sierpnia 1937 roku w Cranz koło Fischhausen (obecnie Zelenogradsk k. Primorska — Rosja)⁶⁴.

Z ziemi kociewskiej pochodził Paweł Andrzej Masiak. Urodził się 4 lutego 1886 roku w Morzeszczynie koło Tczewa. Święcenia kapłańskie otrzymał 24 marca 1912 roku w Pelplinie. Był wikariuszem w Kokoszkach i zastępcą proboszcza w Rajkowach (1912), wikariuszem parafii św. Józefa w Gdańsku (1912–1915), administratorem w Pręgowie i wikariuszem parafii św. Brygidy w Gdańsku (1915). W czasie I wojny światowej został kapelanem lazaretu w Tczewie (1915–1916) i kapelanem garnizonu w Kwidzynie (1916–1918). Po wojnie wikariusz w Świeciu (1919–1920) i wikariusz parafii św. Józefa w Gdańsku (1920). Swą zdecydowaną postawą kapłańską naraził się hitlerowcom z Wolnego Miasta Gdańska. W 1934 roku został napadnięty i pobity przez niemiecką bojówkę. Był także umieszczony na liście przeznaczonych na rozstrzelanie. Odchodząc z Kończewic, 12 kwietnia 1939 roku, został mianowany proboszczem w Pręgowie. Na stacji kolejowej w Pręgowie stracił nogę ratując kobietę przed nadjeżdżającym pociągiem. Zmarł 15 września 1958 roku w Pręgowie⁶⁵.

Ostatnim proboszczem kończewickim przed 1945 rokiem był Leon Reinhardt. Urodził się 31 stycznia 1905 roku koło Kielna w powiecie wejherowskim. Święcenia kapłańskie otrzymał 29 lipca 1934 roku w Braniewie, lecz wyświęcony został dla diecezji gdańskiej. Pracował jako wikariusz Kaplicy Królewskiej w Gdańsku, w Nowej Cerkwi, Gdańsku Emaus, Gdańsku Nowych Szkotach a pod koniec 1937 roku w Pręgowie. W kwietniu 1939 roku został administratorem, a w 1941 roku proboszczem w Kończewicach. W parafii tej pozostał do końca wojny. Po 1945 roku inkardynowany do diecezji chełmińskiej. Administratorem w parafii Linia koło Wejherowa był od 1 września 1947 roku. W grudniu 1965 roku przeszedł na emeryturę i zamieszkał w Gdyni Cisowej. Tam zmarł 6 maja 1974 roku⁶⁶.

W pierwszych latach XIX wieku w parafii kończewickiej pomagali doraźnie trzej zakonnicy, dwaj dominikanie i bernardyn. Dominikanie, Ludwik Langkau i Jan Lamprecht, związani byli z konwentem w Tczewie, który w linii prostej od Kończewic oddalony był tylko o kilka kilometrów. Obaj przybyli na krótko do tej

⁶² Tamże, s. 278.

⁶³ Tamże, s. 291.

⁶⁴ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1914 roku); Z a w a d z k i, s. 204.

⁶⁵ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1921 roku); Z a w a d z k i, s. 241.

⁶⁶ ADEg, AP Kończewice 250, k. 11; Z a w a d z k i, s. 298.

parafii w 1802 roku. Natomiast w 1803 roku w parafii pomagał bernardyn z Kadyn, Piotr Schulz⁶⁷.

Stalymi pomocnikami proboszczów w sprawach duszpasterskich są wikariusze. Pierwszym XIX-wiecznym wikariuszem kończewickim był Jan Bieszk. Pochodził z Przetoczyna koło Wejherowa, gdzie urodził się 10 grudnia 1771 roku. W parafii żuławskiej wikariuszem był w latach 1804–1808⁶⁸.

W latach 1829–1869 parafia miała kilku wikariuszy. Byli to kolejno: Michał Palmowski 1829–1833, Piotr Baranowski 1833–1834, Jan Witt 1835–1837, Karol Jan Czachowski 1837–1839, Franciszek Reehag 1841–1845, Franciszek Englick 1845–1859, Andrzej Behrendt 1859–1865, Antoni Schulz 1865–1866 i Antoni Weichert 1867–1869⁶⁹.

Godna odnotowania jest postać księdza wikariusza Franciszka Englicka. To on zapoczątkował energiczne starania o odzyskanie zagarniętego przez protestantów kościoła w Gnojewie. Proboszcz kończewicki, Ludwik Nicolai, wykazywał się w tym czasie raczej postawą pasywną. Englick natomiast nie ustawał w pisaniu petycji do władz pruskich różnego szczebla, w których wskazywał na krzywdę i bezprawie, jakie dotknęły katolików w Gnojewie. Szybko wsparły go władze diecezjalne we Fromborku. Wprawdzie w 1859 roku został przeniesiony z Kończewic na probostwo w Osetniku, lecz jego starania, uwiecznione połowicznym sukcesem, kontynuowali inni księża. Niewątpliwie właśnie dzięki Englickowi reerygowano parafię gnojewską⁷⁰.

Warto też wspomnieć, że inny wikariusz kończewicki, Piotr Baranowski, wykazał się szczególną długowiecznością i niespotykaną aktywnością. Dożył 96 lat. Po odejściu w 1864 roku z Kończewic, przez kolejne cztery lata pracował w Biskupcu Reszelskim, a następnie przez 63 lata był proboszczem w Tychnowach. To rekord! Żaden inny ksiądz katolicki na Żuławach i Powiślu po 1525 roku nie pracował dłużej w jednej parafii. Ksiądz Baranowski zmarł w Tychnowach 26 grudnia 1901 roku i spoczywa na tamtejszym cmentarzu parafialnym.

Ogółem w omawianym okresie pracowało w Kończewicach 12 proboszczów i 3 komendariuszy. Najdłużej, po 25 lat, duszpasterzowali w tej parafii dwaj księża, Ludwik Nicolai i August Engel. Czterech proboszczów pracowało w Kończewicach do śmierci i tam spoczywają. Sześciu proboszczów pochodziło z terenu Warmii, a dwóch z Pomorza Gdańskiego. Właśnie pochodzenie tych kapłanów może świadczyć, że już z domów rodzinnych wynosili znajomość zarówno języka niemieckiego, jak i polskiego, które przydatne były w duszpasterstwie w żuławskiej parafii.

W kończewickich protokołach wizytacyjnych odnajdujemy bardzo mało wiadomości dotyczących personaliów nauczycieli i organistów, najbliższych świeckich współpracowników proboszczów. Znacznie więcej informacji o nich, lecz także rozproszonych, zamieszczono w aktach szkolnych archiwum parafialnego. Nawet jednak niepełne biogramy poświadczają, że w parafii kończewickiej posadę

⁶⁷ Zawadzki I.

⁶⁸ Wikariuszy kończewickich dotyczy poszyt ADEg, AP Kończewice 50; Zawadzki I.

⁶⁹ ADEg, AP Kończewice 30, k. 1v; ADEg, AP Kończewice 36, k. 1v; ADEg, AP Kończewice 60, k. 1v, 16; Zawadzki, s. 61, 66, 99, 112, 268, 296, 321, 360, 375.

⁷⁰ ADEg, AP Kończewice 84, k. 3; ADEg, AP Kończewice 93, k. 18; F l e i s c h e r, s. 236nn.

nauczyciela, kościelnego i organisty pełniła zawsze jedna osoba. Decydowały o tym głównie względy finansowe.

Pierwszym znanym XIX-wiecznym nauczycielem w Kończewicach był Andrzej Klebowski. Zatrudniony był w tej wiosce w latach 1807–1827. Odchodząc z Kończewic otrzymał inną posadę nauczycielską⁷¹.

Najdłużej pracującym w omawianej parafii nauczycielem był Jan Sochaczewski. Posadę utrzymywał od 15 maja 1827 do 1884 roku. Urodził się 24 maja 1805 roku w Postolinie w rodzinie krawca Adama Sochaczewskiego i Ewy Żuchowskiej. Znał język polski i niemiecki. Do zawodu nauczycielskiego przygotował się w seminarium nauczycielskim w Grudziądzu. Po ukończeniu seminarium w 1827 roku otrzymał zatwierdzenie regencji kwidzyńskiej i w tym samym roku rozpoczął pracę w Kończewicach. W 1876 roku Sochaczewski z powodu podeszłego wieku nie był już w stanie wypełniać wszystkich obowiązków. Proboszcz ogłosił więc w *Danziger Zeitung* konkurs na posadę pomocniczego nauczyciela w Kończewicach. Zgłosiło się kilku kandydatów. Sochaczewski chociaż schorowany formalnie był jeszcze nauczycielem kończewickim w 1884 roku. Proboszcz w pismach do władz oświatowych informował jednak, że nauczyciel ten w ogóle nie opuszcza swego mieszkania w okresie zimowym. Jan Sochaczewski zmarł 15 lipca 1888 roku w Kończewicach i tam spoczywa⁷².

Pierwszym pomocniczym nauczycielem, ustanowionym jeszcze za życia Sochaczewskiego był August Prieske. Urodził się 12 sierpnia 1854 roku w Leżeniczy koło Wałcza. W latach 1873–1876 kształcił się w seminarium nauczycielskim w Kościerzynie. Nauczał dzieci kończewickie w latach 1876–1882. Dnia 1 października 1882 roku Prieske odszedł z Kończewic. W 1883 roku wybrano nowego nauczyciela i organistę, Alberta Rosenberga z Jezioran. Jednak już w lipcu 1883 roku Rosenberg miał stawić się do odbycia służby wojskowej w Biskupcu Reszelskim. Posada nauczycielska w Kończewicach ponownie więc zawakowała. Ustanowiono nowego nauczyciela pomocniczego. Został nim Gustaw Muschinski z Piasków koło Malborka⁷³.

Organistą i nauczycielem w Kończewicach od 15 maja 1886 roku był Antoni Pohlmann. Urodził się w 1862 roku. Pracując w parafii kończewickiej otrzymywał rocznie 553 marki za pełnienie obowiązków organisty i kościelnego, 710 marek 75 fenigów za nauczanie w szkole oraz dodatkowo darmowe mieszkanie z opałem. W 1899 roku Pohlmann przeniesiony został do Tczewa⁷⁴.

W kwietniu 1899 roku pracę nauczyciela, kościelnego i organisty w Kończewicach objął Otto Mohn. Urodził się 18 listopada 1870 roku jako drugi syn nauczyciela Wojciecha z Kiwit koło Lidzbarka Warmińskiego. Miał brata Pawła (1873–1832), kapłana diecezji warmińskiej. Kształcił się w szkole elementarnej

⁷¹ AAWO, AB B 93, k. 239–240; ADEg, AP Kończewice 15 (pismo z 28 czerwca 1827).

⁷² ADEg, Postolin księga chrztów 1798–1816, k. 97; ADEg, Kończewice księga zmarłych 1861–1899; ADEg, AP Kończewice 41, k. 1v; ADEg, AP Kończewice 84, k. 3; ADEg, AP Kończewice 128; ADEg, AP Kończewice 137, k. 8 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 143; ADEg, AP Kończewice 144.

⁷³ ADEg, AP Kończewice 128; ADEg, AP Kończewice 143.

⁷⁴ ADEg, AP Kończewice 137, k. 8 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 8–9 (protokół z 1897 roku); ADEg, AP Kończewice 178.

w Kiwitach, a następnie od 5 marca 1889 roku w seminarium nauczycielskim w Braniewie. Ponieważ od 1892 ojciec poważnie chorował, syn zastępował go w obowiązkach nauczyciela i organisty w Kiwitach. Po śmierci ojca nie mógł jednak kontynuować tej pracy. Posadę tymczasowego nauczyciela i organisty otrzymał w Żuławkach. Po trzech miesiącach, 1 kwietnia 1893 roku został pomocniczym nauczycielem w Pogorzalej Wsi. Chciał tam pozostać, ale ponieważ był za młody i nie znał dobrze języka polskiego został wysłany przez władze oświatowe do szkoły w Juszkach koło Kościerzyny. Tam pracując z 60 uczniami poprawił znajomość języka polskiego. W Kończewicach pracował od 1 kwietnia 1899 roku. Zawarł ślub z Eleonorą Netzel. W Kończewicach urodził mu się 25 kwietnia 1900 roku syn Alojzy, przyszły kapłan diecezji warmińskiej⁷⁵.

O kolejnych nauczycielach i organistach kończewickich zachowało się w protokołach wizytacyjnych wyjątkowo mało wiadomości.

Od 1 października 1913 roku przyjęto do pracy Wiktora Engelmana. Urodził się w 1880 roku. Na posadzie nauczycielskiej pozostawał jeszcze w 1921 roku. W 1934 roku zatrudniano Hiplera zaś w 1940 roku Königa⁷⁶.

W Gnojewie katolickim nauczycielem i organistą od 1834 roku był Andrzej Kraszewski. Urodził się 2 lutego 1813 roku w Pordenowie, na terenie parafii lichnowskiej, w rodzinie Andrzeja i Marianny Kowalskiej. Znał tylko język niemiecki. Do zawodu przygotował się w seminarium nauczycielskim w Malborku. W 1832 ukończył seminarium i został zatwierdzony przez regencję gdańską⁷⁷.

Kolejny znany katolicki nauczyciel w tej wiosce to Jan Rudolf Przybylski. Zatrudniony był w 1842 roku⁷⁸.

Od 1 maja 1843 roku przyjęto do pracy Marcina Bracuela. Wcześniej, w latach 1840–1843, był nauczycielem w Marunach, wiosce należącej do parafii w Barczewie. *Profesio fidei* złożył w 1840 przed ks. Krzyńkowskim, archiprezbiterem i inspektorem szkolnym w Barczewie⁷⁹.

W 1845 roku nauczycielem gnojewskim był Roman Teitz. Pełnił tę funkcję przynajmniej do 1850 roku⁸⁰. Po nim, w 1854 roku, dokumenty wymieniają Karola Mittendorfa. Odszedł z Gnojewa w 1858 do Gętomia koło Pelplina.

Ordynariat warmiński zatwierdził 28 grudnia 1866 roku na tymczasowego organistę, kościelnego i nauczyciela w Gnojewie, Augusta Mausolfa. Pochodził z Sąpolna koło Człuchowa. Do zawodu przygotowywał się w seminarium nauczycielskim w Grudziądzu. Przed przybyciem do naszej parafii był nauczycielem w Lichnowach⁸¹.

Ustalono także nazwiska kilku katolickich nauczycieli w Lisewie. W latach 1877–1882 funkcję tę pełnił Walter Neubauer, a w latach 1882–1887 Teofil Zint,

⁷⁵ ADEg, AP Kończewice 137, k. 7 (protokół z 1903 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1908 roku); ADEg, AP Kończewice 178; Zawadzki, s. 251.

⁷⁶ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1914 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1921 roku); ADEg, AP Kończewice 212; ADEg, AP Kończewice 250, k. 7.

⁷⁷ ADEg, Lichnowy księga chrztów 1786–1826; ADEg, AP Kończewice 41, k. 1v.

⁷⁸ ADEg, AP Kończewice 51, k. 5v.

⁷⁹ ADEg, AP Kończewice 60, k. 16v; ADEg, AP Kończewice 65, k. 3v.

⁸⁰ ADEg, AP Kończewice 65, k. 3v; ADEg, AP Kończewice 82, k. 4v; ADEg, AP Kończewice 84, k. 3v.

⁸¹ ADEg, AP Kończewice 271.

pochodzący z Cyganka⁸². Po nim dokumenty wymieniają Juliusza Filarskiego⁸³. Dnia 1 lipca 1896 roku zatrudniono Leona Kammera, urodzonego w 1876 roku⁸⁴. Natomiast od 13 stycznia 1907 roku obowiązki nauczyciela pełnił Emil Oskar Kluth. Urodził się w 1887 roku. Wkrótce, w zastępstwie za niego, z powodu wyjazdu do Berlina w celu dalszego kształcenia zatrudniony został tymczasowo Franciszek Hahn⁸⁵. Dwaj ostatni znani nauczyciele w Lisewie to Wilhelm Tingelhof, urodzony w 1889 roku oraz Franciszek Lange, urodzony w 1888 roku. Pracowali w tej wiosce w 1921 roku⁸⁶.

VI. LITURGIA PARAFIALNA

Protokoły z 1833 i 1835 roku wspominają, że w kościele lisewskim liturgia sprawowana była w co trzecią niedzielę o godz. 10.00 oraz w drugi dzień świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy i Uroczystości Zesłania Ducha Świętego. Kazania głoszone na przemian w języku polskim i niemieckim. Jednak kilka lat później, w 1841 roku odnotowano, że miejscowa ludność prosiła proboszcza, by kazania głoszone były dwa razy po niemiecku i jeden raz po polsku. Pieśni religijne śpiewano już tylko w języku niemieckim. W niedzielne popołudnia nie było tu żadnego nabożeństwa. W tym samym czasie w Kończewicach nadal śpiewy i kazania wykonywano na przemian w języku polskim i niemieckim. W niedzielę, święta i w oktawie Bożego Ciała w kościele parafialnym proboszcz sprawował popołudniowe nabożeństwa. Wierni w obu kościołach posługiwali się śpiewnikiem wydanym dla diecezji warmińskiej⁸⁷.

Z czasem proboszcz kończewicki, mając do pomocy wikariusza, zmienił nieco porządek nabożeństw. Nadal liturgia w Lisewie odprawiana była w co trzecią niedzielę, jednak o godz. 9.00. O tej samej godzinie była msza św. w Kończewicach. Pierwsza msza w kościele parafialnym była jednak o godz. 7.00. Gdy w sąsiednich parafiach odbywały się odpusty parafialne, proboszcz po odprawieniu tylko jednej mszy w Kończewicach i to we wczesnych godzinach porannych, udawał się tam z pomocą duszpasterską. Odpusty te wypadały we wspomnienia św.św. Piotra i Pawła, św. Marii Magdaleny, św. Michała Archanioła, św. Urszuli, św. Katarzyny oraz w Uroczystość Bożego Ciała. Podczas odpustu parafialnego w Kończewicach pomagali księża przybyli z sąsiednich parafii tj. Mątów Wielkich, Miłoradza, Pogorzalej Wsi, Lichnow i Boręt. Proboszczowie z dwóch ostatnich miejscowości pomagali też podczas odpustu w Lisewie⁸⁸.

Bardzo obszerny i szczegółowy opis liturgii przedstawia protokół z 1858 roku. W tym czasie w kościele w Kończewicach nadal głoszone były na przemian

⁸² ADEg, AP Kończewice 128; ADEg, AP Kończewice 125.

⁸³ ADEg, AP Kończewice 137, k. 7, 8 (protokół z 1892 roku).

⁸⁴ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1897 roku).

⁸⁵ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1908 roku).

⁸⁶ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1921 roku).

⁸⁷ ADEg, AP Kończewice 30, k. 2; ADEg, AP Kończewice 36, k. 2; ADEg, AP Kończewice 47, k. 2, 18.

⁸⁸ ADEg, AP Kończewice 51, k. 2; ADEg, AP Kończewice 60, k. 2, 15; ADEg, AP Kończewice 65, k. 1v; ADEg, AP Kończewice 93, k. 3.

kazania w języku polskim i niemieckim. Pieśni podczas mszy św. śpiewano tylko w języku niemieckim, ale w trakcie procesji w języku polskim. Ponadto kazania katechetyczne wygłaszane dwa razy w miesiącu w kościele, były także w języku polskim i niemieckim.

We wszystkie niedziele zwykłe w ciągu roku o godz. 6.30 bito średnim dzwonem na poranne nabożeństwo. Pierwsza msza była w okresie letnim o godz. 7.00, a w zimowym o godz. 7.30. Odprawiał ją kapłan głoszący w tym dniu kazanie. Tej porannej mszy nie było jednak w te niedziele, w które odprawiano mszę w Lisewie. O godz. 8.30 ponownie uderzano w średni dzwon na różaniec, śpiewany przez wytypowanych parafian. Następnie śpiewano *Litanie do Wszystkich Świętych*, a około godz. 9.45 biły wszystkie trzy kończewickie dzwony. Ta część liturgii kończyła się specjalnym śpiewem (*Predigtlieder*) z towarzyszeniem organów. Punktualnie o godz. 10.00 rozpoczął ksiądz kazanie. Gdy kazanie głoszone w języku polskim, czytania biblijne i ewangelia odczytywane były w języku polskim i niemieckim. Na zakończenie kazania dzwoniono małym dzwonem i wówczas ksiądz czytał ogłoszenia, odmawiał modlitwę za zmarłych i ewentualnie inne okolicznościowe modlitwy. Po *asperges* rozpoczynała się suma a na jej zakończenie śpiewano *Anioł Pański*.

Identyczny niemal porządek obowiązywał w niedziele adwentowe. Mszę św. o godz. 7.00 celebrowano jako uroczystą mszę roratnią.

W Niedzielę Palmową przed sumą święcono palmy i odbywała się tradycyjna procesja z palmami. Procesje odbywały się także po *asperges* we wszystkie niedziele Wielkanocy do Uroczystości Zesłania Ducha Świętego

W Boże Narodzenie i Wielkanoc uroczysta śpiewana msza św. była odprawiana o godz. 5.00. Wcześniej biły wszystkie dzwony. W Niedzielę Zmartwychwstania procesja trzykrotnie obchodziła wokół świątyni. Pozostałe msze w te uroczystości były tzw. ciche, to znaczy bez śpiewu i oprawy muzycznej. Porządek tych nabożeństw był identyczny, jak w zwykłe niedziele.

W pozostałe święta kościelne liturgia parafialna, z małymi wyjątkami, sprawowana była tak, jak w niedziele zwykłe. Uroczystej obchodzono tylko Nowy Rok, gdy wystawiano Najświętszy Sakrament, święta maryjne, Boże Ciało wraz z oktawą, święto poświęcenia własnego kościoła i Zesłanie Ducha Św. W te święta, z wyjątkiem Zesłania Ducha Świętego, przed sumą była także procesja.

W Uroczystość Boże Ciała po sumie odbywała się procesja wokół kościoła i cmentarza. Biły wówczas wszystkie dzwony. Przy czterech ołtarzach śpiewano cztery ewangelie, z przepisnymi antyfonami, oracjami i responsorium. Na zakończenie śpiewano *Te Deum*. W oktawie Bożego Ciała procesja wokół kościoła, przed i popołudniu, była tylko wtedy, gdy dopisali ludzie. Poranna msza św. o godz. 7.00, była śpiewana i z wystawieniem Najświętszego Sakramentu. Niedzielne nieszpory w oktawie Bożego Ciała odprawiano także z wystawieniem Najświętszego Sakramentu, procesją i śpiewem *Te Deum*.

W niedzielę I Komunii Świętej dzieci msza rozpoczynała się o godz. 9.00. Dzieci przeprowadzano z towarzyszeniem śpiewu procesyjnego i bicia dzwonów od szkoły do kościoła parafialnego. Następnie, po *asperges*, celebrowano uroczystą sumę i wygłaszano kazanie w języku niemieckim.

W odpust Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny pierwsza msza była o zwykłej porze, a kazanie głoszone w języku niemieckim. O godz. 9.30, po różańcu i *asperges*, święcono zioła zioła i wyruszano z procesją wokół kościoła. W trakcie sumy wygłaszano kazanie w języku polskim.

Niedzielnego nabożeństwa popołudniowego w Kończewicach nie było tylko w wyjątkowych sytuacjach (np. w piątą niedzielę Wielkiego Postu, gdy była spowiedź parafian). Nieszpory odprawiano też o godz. 15.00 we wszystkie święta. Jeśli podczas tego nabożeństwa było wystawienie Najświętszego Sakramentu, to wówczas była również procesja. W uroczystość Wszystkich Świętych były nieszpory za zmarłych z tradycyjną procesją na cmentarzu.

W uroczystość Pięćdziesiątnicy i w dwa następne dni urządzano w kończewickim kościele nabożeństwo czterdziestogodzinne. W tę niedzielę podczas mszy porannej wystawiano Najświętszy Sakrament i pozostawiano aż do zakończenia nieszporów. W dwa kolejne dni Najświętszy Sakrament wystawiano wtedy, gdy w kościele pojawili się pierwsi wierni. W niedzielę o godz. 7.30 odprawiana była msza św., a po jej zakończeniu spowiadano wszystkie dzieci mające przystąpić do I Komunii św.

W dni powszednie msze św. w Kończewicach sprawowano latem o godz. 7.00, w zimie o godz. 7.30. Pół godziny wcześniej i na rozpoczęcie mszy uderzano w mały dzwon. W Adwencie o godz. 7.00 była msza roratnia. W środę popielcową o godz. 8.00 święcono popiół i posypywano nim głowy.

W Wielki Czwartek specjalne znaczenie przywiązywano do udziału w liturgii dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi sakramentalnej. W Wielki Piątek nabożeństwo rozpoczynano o godz. 8.00. Wierni śpiewali przy Grobie Pańskim pieśni postne i o godz. 10.30 głoszone było kazanie, którego słuchała większość parafian. W tym dniu wieczorem, a także w Wielką Sobotę, Najświętszy Sakrament ze względów bezpieczeństwa był przenoszony z grobu do zakrystii. Rankiem, zanim wierni przybli do kościoła ksiądz przynosił ponownie Najświętszy Sakrament z zakrystii do grobu. W Wielką Sobotę nabożeństwo rozpoczynano o godz. 7.00. Święcono ogień, paschał i wodę. Sprawowano uroczystą mszę św., a na *Gloria* biły wszystkie dzwony.

W wigilię Uroczystości Zesłania Ducha Świętego o godz. 18.30 uderzano w średni dzwon, a o godz. 19.00 święcono wodę i odprawiano nabożeństwo. Na *Gloria* biły wszystkie dzwony.

W 1858 roku w kościele w Lisewie msze św. odprawiano w co trzecią niedzielę, o tej samej godzinie i w tym samym porządku, jak w kościele w Kończewicach. Msze św. odprawiano także w każdy drugi dzień świąt. Nie było tam nigdy wczesnej mszy św. Wyjątek stanowił odpust św. Mikołaja, gdy sprawowano tu dwie msze św. — sumę o godz. 8.00, po kazaniu w języku niemieckim, oraz o godz. 10.00. Niedzielnym nieszporów w tym kościele nie było. Od dłuższego czasu w kościele tym były tylko msze czytane, bo pozytywny był destruktem. Kazania głoszone częściej w języku niemieckim, a rzadziej w języku polskim. Pieśni śpiewano tylko po niemiecku⁸⁹.

⁸⁹ Tamże, k. 2v–3v, 14–16v, 78v.

Kolejny kończewicki protokół wizytacyjny, z roku 1881, podaje informację, że w Kończewicach w okresie Wielkiego Postu zamiast niedzielnych popołudniowych nieszporów śpiewane są *Gorzkie Żale*. Proboszcz zapisał te słowa w protokole poprawną polszczyzną. Ponadto, od początku maja po nieszporach głoszone katechezę. Kazania w niedziele trzy razy były wygłaszane w języku niemieckim i jeden raz w języku polskim. Jednak w okresie letnim, gdy na tereny żuławskie przybywało wielu polskich robotników sezonowych, kazania po polsku proboszcz głosił częściej. Msza święta w dni powszednie była o godz. 7.00, by dzieci szkolne mogły w niej uczestniczyć. O godz. 8.00 rozpoczynały się zajęcia w szkole⁹⁰.

Język polski w liturgii parafialnej odnotowano jeszcze w 1897 roku. Wprawdzie w tym czasie wszystkie kazania głoszone już w języku niemieckim, ale nadal sezonowo w okresie letnim, proboszcz wprowadzał dodatkowe kazanie dla Polaków⁹¹. Protokół z 1903 roku w ogóle nie wspomina już o kazaniach w języku polskim⁹².

VII. ŻYCIE RELIGIJNE PARAFII

W wielu protokołach wizytacyjnych odnotowano, obok ogólnej liczby katolickich chrztów, również chrzty dzieci panieńskich. Nie były to duże liczby, ale systematycznie stanowiły one przynajmniej kilka procent ogółu. Dla przykładu, w 1841 roku urodziło się 40 dzieci, w tym 4 pozamałżeńskich, w 1842 roku 56 dzieci, w tym 8 pozamałżeńskich, w 1843 roku 62 dzieci i pozamałżeńskich 7, w 1844 roku 53 dzieci i 10 pozamałżeńskich. Takie proporcje utrzymywały się na zbliżonym poziomie aż do wybuchu II wojny światowej i były przejawem ówczesnego życia religijno-moralnego parafian. Wyraźna różnica odnotowana została w 1940 roku. W Lisewie urodziło się wtedy 18 dzieci, wszystkie w pełnych rodzinach⁹³.

Z reguły w ciągu roku błogosławiono też do kilkunastu małżeństw sakramentalnych. Niektóre z nich miały charakter mieszany, czyli zawierane były między osobą wyznania katolickiego a innowiercą. W 1841 roku zawarto 5 małżeństw (w tym 3 mieszane), w 1842 roku 16 małżeństw (1 mieszane), w 1843 roku 13 małżeństw (nie było mieszanych), w 1845 roku 15 małżeństw (bez mieszanych), 1881 roku 6 małżeństw (w tym 1 mieszane). Protokoły z końca XIX wieku podają także liczbę rodzin katolickich i mieszanych wyznaniowo w całej parafii. W roku 1881 rodzin katolickich było 193, a mieszanych 25, w 1892 roku katolickich 187, a mieszanych 30, w 1903 roku katolickich 197, a mieszanych 28, w 1921 roku katolickich 230, a 10 mieszanych⁹⁴.

⁹⁰ ADEg, AP Kończewice 137, k. 2 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 4 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 4 (protokół z 1892).

⁹¹ ADEg, AP Kończewice 137, k. 4 (protokół z 1897 roku).

⁹² ADEg, AP Kończewice 137, k. 12 (protokół z 1903 roku).

⁹³ ADEg, AP Kończewice 47, k. 3v-5; ADEg, AP Kończewice 250, k. 6.

⁹⁴ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 12v (protokół z 1897 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 1 (protokół z 1903 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 13 (protokół z 1921 roku).

Statystyki parafialne wskazują także, że liczba urodzeń przewyższała liczbę zgonów, niekiedy w bardzo znaczących proporcjach. W 1841 i 1842 roku zmarło po 28 parafian, w 1843 roku 38, w 1844 roku 48, w 1849 roku zmarło 45 osób, lecz urodziło się 72 dzieci. Pod koniec XIX wieku roczna liczba zgonów parafian spadła poniżej 40 osób i utrzymała się na tym poziomie aż do II wojny światowej⁹⁵.

W 1897 roku odnotowano, że w ciągu ostatnich 5 lat zmarło bez sakramentów 13 osób. Zgony tych osób miały charakter nagły. Proboszcz odnotował też, że w Lisewie ukształtował się zwyczaj pokropienia zmarłych dzieci przy najbliższym sprawowanym nabożeństwie. Nie grzebano ich w pełnej oprawie liturgicznej i z mszą św. Wynika z tego, że już wtedy odstępowano od zwykłego pogrzebu dzieci, a zastępowano go tzw. „pokropkiem”, który z czasem stał się zmorem i wynaturzeniem chrześcijańskiej liturgii pogrzebowej⁹⁶.

Do I Komunii Świętej przystępowały dzieci w wieku około 13 lat, ale przygotowanie do pierwszej spowiedzi św. prowadzono już w wieku 9–10 lat. W protokole z 1892 roku zanotowano, że przygotowanie to dotyczy tylko dzieci z Kończewic. W przypadku dzieci z innych wiosek na terenie parafii systematyczne formowanie do spowiedzi św. było niemożliwe. Dzieci przed I Komunią św. przystępowały do spowiedzi około cztery razy w ciągu roku. Od połowy XIX wieku corocznie przystępowało do I Komunii św. około 20–40 dzieci⁹⁷.

W kościele kończewickim wierni adorowali Najświętszy Sakrament w Wielkim Poście podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa, podczas uroczystości maryjnych, w Nowy Rok, Boże Ciało i przez oktawę, w Wielki Piątek przy Grobie Pańskim i w Niedzielę Zmartwychwstania. W niedziele i święta proboszcz przed nabożeństwami słuchał w konfesjonale spowiedzi. W dni powszednie sakrament pokuty i pojednania był sprawowany tylko na osobistą prośbę penitentów. Jednak w okresie wielkanocnym proboszcz spowiadał po każdej mszy św. W Wielką Sobotę spowiedź była także w godzinach popołudniowych. W inne wigilie uroczystości parafianie nie przychodzili do spowiedzi⁹⁸.

W kilku protokołach proboszczowie zanotowali, że wierni z Lisewa, gdy nie ma tam mszy św. i muszą przybyć do Kończewic, wybierają najbliższy kościół, w Tczewie. Rzeka Wisła nie stanowiła jakiegoś poważnego problemu, bowiem kursowały promy a w zimie przepławiano się po lodzie. Ponadto niektórzy wierni z Kończewic uczestniczyli w liturgii niedzielnej w Gnojewie, po odtworzeniu tam samodzielnej parafii. Z punktu widzenia duszpasterskiego praktyki te stanowiły dla księży kończewickich istotny problem⁹⁹.

⁹⁵ ADEg, AP Kończewice 47, k. 3v–5; ADEg, AP Kończewice 51, k. 7; ADEg, AP Kończewice 60, k. 18; ADEg, AP Kończewice 65, k. 5; ADEg, AP Kończewice 82, k. 6.

⁹⁶ W 1843 roku wszyscy zmarli zostali sakramentalnie zaopatrzeni na śmierć, poza przewodniczącym rady parafialnej, Janem Labotzkim z Kończewic, który zmarł nagle na drodze w pobliżu Gnojewa. Odmówiono mu uroczystego pogrzebu, bowiem mimo napomnień proboszcza, od wielu lat nie przystępował do sakramentów św.; por. ADEg, AP Kończewice 60, k. 18–18v; ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1897 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1908 roku).

⁹⁷ ADEg, AP Kończewice 137, k. 5 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 5 (protokół z 1892).

⁹⁸ ADEg, AP Kończewice 137, k. 5 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 5 (protokół z 1887 roku).

⁹⁹ ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 6 (protokół z 1887 roku).

W 1887 roku wskazywano też na zaniedbywanie niedzielnych mszy przez robotników pracujących przy budowie kolei w okolicach Lisewa. Ludzie ci nie mogli spełnić religijnego obowiązku z powodu nadmiaru pracy. Ten sam problem dotyczył pracowników zatrudnionych w cukrowni w Lisewie w czasie jesienno-zimowej kampanii cukrowniczej. Ludzie zatrudnieni tam byli w systemie ciągłym od października do lutego¹⁰⁰.

W parafii kończewickiej działało kilka stowarzyszeń religijnych. W 1853 roku utworzono Stowarzyszenie Wstrzemięźliwości. W 1858 roku liczyło ono 248 członków. Do Stowarzyszenia św. Franciszka Ksawerego, powołanego do istnienia w 1844 roku, w tym czasie należały tylko 2 osoby. W parafii działało też Stowarzyszenie św. Wojciecha, założone 1856 roku. Pod koniec XIX wieku powstały przy kościele nowe stowarzyszenia: Apostolat Modlitwy, Bractwo Najświętszego Sakramentu, Stowarzyszenie Św. Rodziny i Żywy Różaniec. Z protokołów wynika, że stowarzyszenia w parafii nie wykazywały się szczególną aktywnością. Nie odprawiano dla nich nawet specjalnych nabożeństw¹⁰¹.

Na bardzo niskim poziomie utrzymywała się liczba apostazji i konwersji. W zasadzie były to jednostkowe przypadki. W 1844 roku do katolicyzmu wróciła tylko jedna osoba, podobnie w 1858 i 1881 roku. W latach 1892, 1908, 1914 i 1921 apostazji i konwersji nie było wcale. Protokół z 1845 roku odnotował przystąpienie jednego z parafian do sekty Jana Czerskiego (*Schneidemüller Disidenten*)¹⁰².

VIII. NAUCZANIE PARAFIALNE

W 1830 roku do wiejskiej katolickiej szkoły w Kończewicach uczęszczały dzieci z Kończewic i Starej Wisły, natomiast do wiejskiej katolickiej szkoły w Gnojewie dzieci z Gnojewa i Szymankowa. Istniała także szkoła symultaniczna w Lisewie. Właśnie ta ostatnia placówka szkolna stanowiła poważny problem duszpasterski dla proboszczów kończewickich. Wspominali o tym w wielu protokołach. Przez długi bowiem czas dzieci wyznania katolickiego w tej szkole nie miały w ogóle nauki religii. Rozwiązaniem doraźnym, po wielu staraniach, było zatrudnienie nauczyciela religii katolickiej¹⁰³.

Sześć lat później zanotowano, że do szkoły w Kończewicach uczęszczało 45 dzieci między 6 a 14 rokiem życia. W Gnojewie uczyło się 47 dzieci. Nie było w obu szkołach ani jednego dziecka wyznania ewangelickiego, mennonickiego lub żydowskiego. W Kończewicach naukę szkolną systematycznie opuszczało 7 dzieci, a w Gnojewie 9. Absencja spowodowana była zazwyczaj biedą w domu rodzinnym¹⁰⁴.

¹⁰⁰ ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1887 roku).

¹⁰¹ ADEg, AP Kończewice 93, k. 6, 6v, 28; ADEg, AP Kończewice 137, k. 12 (protokół z 1897 roku).

¹⁰² ADEg, AP Kończewice 65, k. 4; ADEg, AP Kończewice 69, k. 4; ADEg, AP Kończewice 137, k. 9 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 2v (protokół z 1892); ADEg, AP Kończewice 137 k. 13 (protokół z 1908 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 13 (protokół z 1921 roku); Józefczyk, s. 163–164.

¹⁰³ ADEg, AP Kończewice 23.

¹⁰⁴ ADEg, AP Kończewice 41; ADEg, AP Kończewice 51, k. 6; ADEg, AP Kończewice 93, k. 89.

W roku 1844 w szkole kończewickiej były trzy oddziały. W pierwszym uczyło się 13 dzieci, w drugim 24, a w trzecim 30 dzieci. W każdym oddziale nauczyciel Jan Sochaczewski miał tygodniowo sześć godzin lekcyjnych. W Gnojewie były trzy szkolne oddziały: w pierwszym 12 dzieci, w drugim 20 dzieci, w trzecim 20 dzieci. Tamtejszy nauczyciel Marcin Bracuel miał również sześć godzin lekcyjnych w tygodniu w każdym z tych oddziałów. Ponadto, sześć godzin lekcyjnych w Kończewicach i cztery godziny w Gnojewie przeznaczano na nauki biblijne (*biblische Geschichte*). W każdy piątek czytano dzieciom i tłumaczono niedzielną ewangelię, aby w ten sposób lepiej mogły uczestniczyć w liturgii. Do nauki używano w obu szkołach katechizmu Antrupa i podręcznika Gotfine'a. W Kończewicach były także lekcje dla katechumenów. Zajęcia te prowadził proboszcz w wymiarze 24 godzin tygodniowo, od Wielkiego Postu do początku zniw¹⁰⁵.

Niekiedy nauka szkolna była zawieszana. Tak było w 1845 roku. Szkoła w Kończewicach była wówczas zamknięta, bo zabrakło etatowego nauczyciela. Nauczania szkolnego w Kończewicach nie było również w 1887 roku i przez kilka kolejnych lat, bo spłonął budynek szkolny. Władze przeciągały w czasie jej odbudowę. Doraźnie katolicką klasę ulokowano w miejscowej szkole protestanckiej, ale zajęcia odbywały się tylko popołudniami¹⁰⁶.

W 2. połowie XIX wieku przybyła w parafii druga szkoła symultaniczna, w Starej Wiśle. W 1881 nauczycielem w tamtejszej szkole był protestant, lecz do 50 katolickich dzieci przybywał katolicki nauczyciel religii z Lisewa lub Kończewic. Szkoła ta wykazywała sporą dynamikę rozwoju, bo w 1887 w roku uczęszczało do niej 76 katolickich uczniów. Z czasem zmianie uległy proporcje wyznaniowe wśród uczniów. W 1908 roku w szkole w Starej Wiśle było 80 uczniów, w tym 55 katolickich (30 chłopców i 25 dziewczynek) i 25 protestanckich¹⁰⁷.

Sporo wiadomości o nauczaniu parafialnym dostarcza protokół z 1897 roku. Wówczas w Kończewicach działała już odbudowana po pożarze jednoklasowa katolicka szkoła¹⁰⁸. Trzyklasowa szkoła lisewska nadal była symultaniczna z dwoma nauczycielami, w tym jednym katolickim. Podczas zajęć lekcyjnych chłopcy i dziewczynki siedzieli w oddzielnych ławkach. W Kończewicach było 87 katolickich uczniów (51 chłopców i 36 dziewczynek), a w Lisewie 166 uczniów, z tego 124 katolickich (75 chłopców i 49 dziewczynek). W szkole w Kończewicach nauczał także proboszcz. Uczył katechizmu w wymiarze dwóch godzin w tygodniu. Proboszcz miał także katechezy w kościele parafialnym, jednak udział w nich dzieci i młodzieży, pomimo stałych napomnień proboszcza był bardzo słaby¹⁰⁹.

Stałą praktyką wszystkich szkół na terenie parafii kończewickiej było zawieszanie zajęć lekcyjnych w okresie zniw. Dzieci pomagały wówczas rodzicom w pracy na roli¹¹⁰.

¹⁰⁵ ADEg, AP Kończewice 65, k. 23–26.

¹⁰⁶ ADEg, AP Kończewice 69, k. 11, 15.

¹⁰⁷ ADEg, AP Kończewice 137, k. 7 (protokół z 1881 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 7 (protokół z 1887 roku); ADEg, AP Kończewice 137, k. 8 (protokół z 1908 roku).

¹⁰⁸ Zachowała się kronika szkoły katolickiej w Kończewicach prowadzona od roku szkolnego 1889/90 do 1944/45. Ostatnie wpisy pochodzą z 5 grudnia 1944 roku. Na stronach 1–36 opisano historię wsi i szkoły kończewickiej; por. ADEg, AP 19 Kończewice.

¹⁰⁹ ADEg, AP Kończewice 137, k. 8, 9 (protokół z 1897 roku).

¹¹⁰ ADEg, AP Kończewice 41, k. 1v.

IX. FINANSE PARAFII

Najobszerniejszy protokół wizytacyjny, z 1858 roku, informuje, że parafia posiadała 1101 talarów ulokowanych w różnych papierach wartościowych. Roczny dochód z tego tytułu wynosił 38 talarów. Natomiast uwzględniając inne przychody parafia w ciągu roku zarabiała 60 talarów. Była to kwota niewielka porównując ją choćby z dochodami proboszcza.

Obowiązywał taryfikator świadczeń pobieranych od mieszkańców parafii, również niekatolików, ustalony w 1843 roku w obecności dziekana, na polecenie bpa warmińskiego i przez władzę diecezjalną zatwierdzony.

Proboszcz otrzymywał:

a. Dziesięcina (*Dezem*) z Kończewic, Starej Wisły i Lisewa, od każdego gospodarza bez względu na wyznanie religijne, ogółem 51 korców żyta i tyle samo jęczmienia.

b. Kolęda (*Naturalkalende*) z Kończewic, Starej Wisły i Lisewa: 1 chleb, sól, 1 kiełbasa, pół świńskiej głowy, 1 świńską nogą i jedną świecę.

c. *Witeltag* z Kończewic, Starej Wisły i Lisewa: 1 chleb i 1 mendel jajek.

d. *Geldkalende* ze wszystkich wiosek w parafii: w sumie 28 talarów.

e. *Zettelgeld* ze wszystkich wiosek w parafii: od każdego komunikującego 1 grosz — w sumie 25 talarów¹¹¹.

Wikariusz z wymienionych wyżej datków nic nie otrzymywał.

Roczne dochody proboszcza sumując wszystkie wpływy (gotówka, dzierżawa ziemi, *iura stolae* i datki w naturze) to ponad 1153 talarów. Po dokonaniu koniecznych opłat (utrzymanie wikarego, koni i wozu, podatek dochodowy) pozostawało proboszczowi ponad 773 talary czystego dochodu.

Roczne dochody wikarego to 150 talarów z kasy państwowej i około 20 talarów z tytułu *iura stolae*. Ponadto wikary miał pełne utrzymanie gwarantowane przez proboszcza, w tym ogrzane mieszkanie, światło i wyżywienia. Proboszcz roczną wartość tych świadczeń wyceniał na 150 talarów.

Nauczyciel i organista w Kończewicach otrzymywał:

a. Dziesięcina (*Dezem*) od gospodarzy posiadających ziemię w Starej Wiśle, Szymankowie i Gnojewie, bez względu na wyznanie, łącznie 25 1/2 korca żyta i tyle samo jęczmienia.

b. Kolęda (*Naturalkalende*) z Kończewic, Starej Wisły, Lisewa: chleb, sól, pół głowy świńskiej, świecę, 1 świńską nogę.

c. *Witeltag* z Kończewic, Starej Wisły, Lisewa: 1 chleb i 1/2 mendla jajek.

d. *Klengerkorn* z Kończewic, Starej Wisły, Lisewa: żyto od każdego gospodarza bez względu na wyznanie.

e. *Geldkalende* ze wszystkich wiosek, w sumie 14 talarów.

f. *Zettelgeld* od każdego przyjmującego Komunię św. ze wszystkich wiosek, razem 6 talarów 10 groszy.

g. *Hausquartal* z Kończewic, Starej Wisły i Lisewa, każdy gospodarz płacił kilka groszy, w sumie otrzymywał ponad 9 talarów.

¹¹¹ Historyczne uzasadnienie oddawanych proboszczowi świadczeń i wyjaśnienie nazw; por. Zawadzki I.

Roczny czysty dochód organisty i nauczyciela kończewickiego wynosił 152 talary.

Dochody nauczyciela i organisty gnojewskiego, zbierane tylko od mieszkańców Gnojewa i Szymankowa, były znacznie mniejsze. Jedynie ilość otrzymanego zboża była analogiczna, jak w Kończewicach¹¹².

Własnością parafii była ziemia w Kończewicach i Gnojewie, ogółem ponad 253 morgi według miary pruskiej. Dzierżawa tej ziemi przynosiła rocznie 361 talarów dochodu. Ponadto do parafii należał 1 łan i 4 morgi według miary chełmińskiej w Kończewicach. Dzierżawa tej działki dawała 158 talarów rocznego dochodu. W Lisewie parafia powinna mieć 2 łany ziemi, ale pamięć o nich zaginęła. Mieszkańcy Lisewa płacili proboszczowi rocznie 100 florenów i oddawali czterokonną furę siana¹¹³.

Ostatni protokół wizytacyjny, sporządzony w 1940 roku, informuje, że parafia posiadała 67 ha ziemi wydzierżawionej okolicznym gospodarzom. Proboszcz pozostawił sobie 1/4 morgi ziemi, którą sam uprawiał.

Dodatkowe, niewielkie dochody, przynosiły beneficja parafialne. W XIX wieku istniały 4 beneficja:

a. Beneficjum Lamkowskiego. Utworzył je Wilhelm Lamkowski, proboszcz w Kończewicach w latach 1701–1735. Wynosiło 100 talarów. Za odprawienie 1 mszy w miesiącu za fundatora proboszcz dostawał 3 talary, a organista 1 talara.

b. Beneficjum Pozwarka. Utworzył je Andrzej Pozwark, proboszcz kończewicki w latach 1739–1755. Wynosiło 40 talarów. Za odprawienie 1 mszy w miesiącu za fundatora proboszcz otrzymywał 1 talara 18 groszy.

c. Beneficjum Nahsera. Utworzył je Michał Józef Nahser, komendariusz w Kończewicach w latach 1762–1770. Kwota wynosiła 33 talary 10 groszy. Za odprawienie 1 mszy w miesiącu za fundatora proboszcz dostawał 1 talara 10 groszy.

d. Beneficjum Weinreicha alias Biessa. Utworzone przez proboszczów gnojewskich Andrzeja Weinreicha (proboszcz w latach 1758–1767) i Krzysztofa Jakuba Biessa (proboszcz w latach 1782–1813). Kwota wynosiła 88 talarów 10 groszy. Należało za fundatorów odprawić kilka mszy św. Proboszcz dostawał 2 talary 10 groszy, a kościół 1 talara 20 groszy¹¹⁴.

W kończewickiej księdze metrykalnej z lat 1866–1922, zamieszczono wykaz opłat pobieranych za chrzest dziecka. Daje on pewną wiedzę o dochodach z tytułu iura stolae.

I. Chrzest dziecka urodzonego w małżeństwie kosztował 18 1/2 groszy. Pieniądże dzielono następująco:

- proboszcz za wpis w księdze chrztów 6 groszy
- wikariusz od chrzestnych i za wywód matki 6 groszy
- kościelny 5 groszy
- podatek katedralny (*Kathedralsteuer*) 1 1/2 grosza

¹¹² ADEg, AP Kończewice 93, k. 7v, 8v, 23v–24, 25v–26, 49v–50, 51v–52, 53v–54.

¹¹³ ADEg, AP Kończewice 47, k. 8, 10v, 20v; ADEg, AP Kończewice 51, k. 22v; ADEg, AP Kończewice 60, k. 21; ADEg, AP Kończewice 65, k. 20v; ADEg, AP Kończewice 93, k. 43v–44.

¹¹⁴ ADEg, AP Kończewice 93, k. 73v–75.

II. Chrzest dziecka zrodzonego poza małżeństwem kosztował 1 talar 6 groszy. Pieniądże dzielono:

- proboszcz za wpis w księdze chrztów 18 groszy 6 fenigów
- wikariusz od chrzestnych dostawał 4 grosze
- kościelny 12 groszy
- podatek katedralny (*Kathedralsteuer*) 1 grosz 6 fenigów

III. Za wypisanie metryki chrzcielnej proboszcz pobierał 6 groszy¹¹⁵.

**PFARRGEMEINDE KOŃCZEWICE
VOR DEM HINTERGRUND DER INSPEKTIONSPROTOKOLLE
DES 19. UND 20. JAHRHUNDERTS**

ZUSAMMENFASSUNG

Das Pfarrdorf Kunzendorf liegt im Kreis Marienburg /Wojewodschaft Pommerellen/ im Marienburger Werder innerhalb der Gabelung von Weichsel und Nogat. Es sind Archivalien des Pfarrarchivs erhalten, u.a. Visitationsprotokolle aus dem 19. und 20. Jahrhundert. Der folgende Artikel beschreibt die territoriale und bevölkerungsmässige Struktur der Pfarrei, die Kirche und andere pfarrliche Gebäude, die Lage des Friedhofs, und informiert über die Besetzung der Seelsorger- und Lehrerstellen, die Pfarrliturgie, die Formen des religiösen Lebens, den Schulunterricht und schliesslich über die kirchlichen Finanzen.

¹¹⁵ ADEg, Kończewice księga chrztów 1866–1922, okładka księgi.